

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

9(47.925)

2-24

ԳԻՆ 4 ՂՐՈՒՇ
ԱՄԵՐԻԿԱ 20 ԱՆՆՅ

Վաճառման կեդրոնացեղին է «ԿՈՀԱԿ»-ի
խմբագրատունը :

Դիմել՝

استانبول پوسته قوطوسی نومرو ۱۲۵ غوهاق غزنه سنه

Rédaction «GOHAG» B. P. Centrale 125, Constantinople

խմբագրութիւն «ԿՈՀԱԿ»-ի, 125 փոստարկղ, Կ. Պոլիս.

Յ. Կ. ՃԱՆԿԻՒԼԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԷՆ

Ըստ Յ.

Կ ՊՈԼԻՍ

Տպարան «ԿՈՀԱԿ»-ի

Պոստ Ալի Էպոլուսուտուս ցաւսէօի, քիւ 27

1913

Յ. Կ. ՄԱՆԿԻԼԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՆ

(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ)

ՄԱՍՆ Գ.

Կ. ՊՈԼԻՍ

Տպարան ԿՈՀՈՒՆԻ

Պապյանի էպոստոսոս նստեպի, քիւ 27

1913

12449

20 JUN 2013

11969

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԷՆ

Ա. - ԿԱՐԵԻՈՐ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Մուսա պէյի անպարտ արձակուելուն լուրը երբ ամբողջ թերթերը հրատարակեցին, չենք կարծեր որ այլ ևս գտնուէր Հայ մը որ համոզուած չլլար թէ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած և չարունակուած հարստահարութիւնները որոշ խորհուած ծրագրի մը գործադրութիւնն էին:

Վարիչ Մարմինը կը խորհէր, երբ Մուսայի նման ոճրագործ մը՝ կեդրոնէն անպարտ կ'արձակուի և կը խորհուի Սեբաստիոյ ճամբով կրկին Մուշ զրկել: Հապա Հայաստանի անկիւնները գտնուած դատարաններէն ինչպէս կարելի է ոճրագործներու և աւազակներու պատուհասումը սպասել. այլեւս Հայաստանի մէջ գտնուած չարագործները ինչպէս չքաջալերուին և անվախ ու սանձարձակ իրենց սխրագործութիւնները չը չարունակեն:

Վարիչ Մարմինը այս պարագան Հայութեան համար սոսկալի ճգնաժամ կը նկատէր և անոր միակ դարմանը կը գտնէր ՄԱՀ ԿԱՄ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ:

1018-2002

Տէրօյեան որչափ որ ժամանակին աշխատած էր Վարիչ Մարմինը միացնել Հնչակի խմբագրութեան հետ, Վարիչ Մարմինը յայտնի պատճառաւ մերժած էր և չէր ուզած Արմենիայէն բաժնուիլ. Տէրօեան Պոլսոյ անցու-դարձերուն մօտէն տեղեակ էր իր ճարպիկութեամբ և միշտ մեզ հետ շփման մէջ էր. մենք պատճառ մը չու-

Վարիչ Կաժեան (Շմաւոն)

նէինք Տէրօեանի նման անկեղծ գաղափարակիցէ մը. նոյն իսկ սկիզբի օրէն ծածկել Փօրթուզալեանի հետ մեր ունեցած խզումը:

Տէրօյեան այդ լուրը իսկոյն հաղորդած էր Հնչակի խմբագրութեան և թելադրած էր իրենց կողմէ պատ-ուիրակներ զրկեն Պոլիս, մեզի հետ բանակցելու համար: Տէրօյեան օր մը մեզի իմացուց թէ՛ քանի մը օ-

րէն ժընէվէն եկող հիւր մը պիտի ունենանք: Տէրօյեան օր մ'ալ մեզի կը ներկայացնէր Տփղիսցի յայտնի վաճառականներու եղբայր Գաբրիէլ Կաֆեան (Շմաւոն), որ Հնչակի խմբագրատունէն կուգար:

Մենք ուրախութեամբ ընդունեցինք հիւրերնիս՝ և իրեն համար ապահով բնակարան մը որոշեցինք:

Ռուբէն Կաժեան (Նօն Կառապետեան)

Քանի մը օր վերջ Պոլիս կը հասնէին Տրապիզոնէն Ռուբէն Կառապետեան, Պաթումէն՝ Յակոբ Մեղա-ւորեան և Պարսկաստանէն Սիմէոն Դանիէլեան: Մեր հիւրերուն մէջ կը զանուէին մեզմէ անհամեմատ կարող և մտաւորական և թէ միեւնոյն ժամանակ համալսա-րան աւարտողներ:

Մեր հիւրերը առաջարկեցին ժողով մը գումարել,

որուն մէջ պիտի ներկայացնէին Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ ունեցած վկայականնին, որոնցմով լիա-

Հնչակեան գիմնեան

զօրուած էին մեզ հետ բանակցելու։ Մինչև այն ատեն մենք Հնչակը իբր ձրի թերթ մը կը նկատէինք, ոչ թէ կուսակցութեան մը օսկան, ու այդ կուսակցութիւնը մասնաճիւղեր ունէր կովկասի։ Պարսկաստանի և արտասահմանի մէջ։

Ժողովին մէջ յայտարարեցին թէ՛ իրենց պաշտօնն է մեզ հետ բանակցիլ և Հնչակեան կուսակցութեան հետ միացնել։

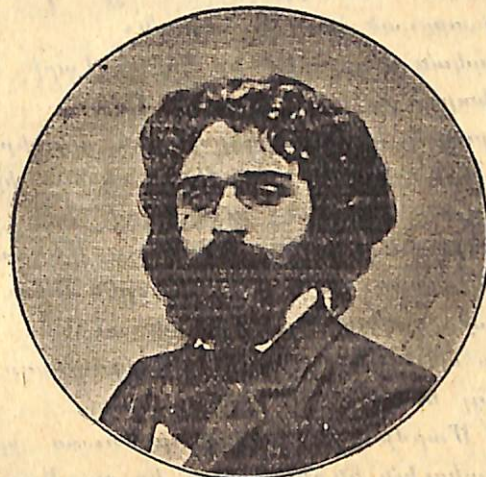
Հնչակեան կուսակցութեան ծրագիրն արդէն շատոնց կարգացած և ուսումնասիրած էինք։

Բանակցութեան սկսուեցաւ պաշտօնապէս և վաղից Մարմինը պնդեց իր տեսակէտին վրայ թէ Սոցիալիզմի վարդապետութիւնը և գաղափարը մեզ համար անմարսելի է և մեր երկրին մէջ դեռ հոգ չունի։

Բանակցութիւնը տեւեց մօտաւորապէս երկու ամիս և վիճաբանութիւնները երբեմն շատ բուռն եղան։ Ժողովատեղերնիս Բանկալթի էր ու շատ ապահով տեղ մը։ Բանակցութիւնը վերջ գտած էր, ծրագրին մէջ կարեւոր փոփոխութիւն մը մտցնելով համաձայնած էինք, Սոցիալիզմը հետաւոր նպատակ թողլով։ Հետեւաբար Պոլսոյ և գաւառներու մէջ ունեցած մեր կազմակերպութիւններով Հնչակեան կուսակցութեան դրօշին տակ մտած էինք, Հնչակեան անունը կրելով։

Ուրեմն Հնչակեան կուսակցութիւնը որչափ որ 1887ին հիմնուած էր, բայց Թուրքիոյ մէջ պաշտօնապէս իր հիմը կը դնէր 1890ին։ Ծրագրէն վերջ կազմուեցաւ կազմական կանոնագիրը։ Ժողովին ԳոնՖե-րանս կամ պատգամաւորական Ժողով անունը տալով, հետեւեալ կարեւոր որոշումները տրուեցան։

Խմբագրութիւն մը ընտրուեցաւ։ Հնչակը հրատա-

Աւետիս Նաղարեկեան (Լեւեց)

բակելու համար ժընէվի մէջ, որուն խմբագրապետ ընտրուեցաւ Աւետիս Նաղարեկեան։

Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնը որոշուեցաւ Տրապիզոն, կեդրոնական վարչութիւնը պիտի բաղկանար երեք անդամներէ և որ ընտրուեցան Պետրոս Մարիմեան, Հմայեակ Խուչպուլեան, ևն.։ Կեդրոնը պիտի հրատարակէր Մարտ անունով թերթ մը, իսկ Հնչակ պիտի ըլլար օսկան և զուտ գաղափարական։

Պոլիս կը մնար Վարչական կամ նորէն Վարիչ Մարմինը : Որչափ որ իր գործունէութիւնը սահմանափակ չպիտի ըլլար , բայց նորէն պիտի ենթարկուէր Պահտոսի կեդրոնական Վարչութեան . կեդրոնական Վարչութիւնը գաւառի մէջ հաստատելը արդէն այն նկատումով որոշուեցաւ որ երկրին և Պոլսոյ մօտ էր և հարկ չէր մնար որ երկրին մասնաճիւղերը ամիսներով սպասէին Եւրոպայէն եկած իրենց նամակի պատասխանին կամ իրենց տրուած հրահանգներուն :

Կերոնական Վարչութիւնը Պոլսոյ Վարիչ Մարմնոյն հետ համախորհուրդ պիտի գործէր միշտ :

Ծրագրական և Կազմակերպական գործեր այլ ևս վերջացած էին : Վարիչ մարմինը սկսաւ իր ներքին գործերով զբաղիլ , իր մէջ ունենալով իբր օժանդակ կամ հիւր Խան Աղատեան , Շմաւոն , Մեղաւորեան և Սիմէոն ընկերները : Իսկ քանի մը օրէն Շմաւոնը դէպ ի Փոքր Հայք ղրկելու որոշումը տուաւ :

Մուսա պէյի դէպի Մուշ վերադառնալը ստուգուած էր այլ եւս :

Վարիչ Մարմինը նկատելով որ Մուսա պէյի անպարտ արձակուիլն ինքնին որոշ էր որ Կառավարութիւնը սխաքեմաքիֆ կերպով Հայերու դէմ հալածանք ստեղծած է և Հայերու ընաջնջման ծրագիրն է որ կը գործադրուի , նկատելով որ Հայաստանի մէջ ոճրագործութիւններ , առեւանգումներ և աւարառութիւններ օրէ օր կը սաստկանան , նկատելով որ Հայաստանի մէջ ինչքի , կեանքի և պատուոյ ապահովութիւնը բնաւ գոյութիւն չունի , նկատելով որ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած հարստահարութեանց մասին Հայերու կողմէ տրուած բողոքներ անլսելի կը մնան և ոճրագործներ չեն պատժուիր , և վերջապէս նկատելով որ Մուսա

պէյ վերստին Մուշ վերադառնալով՝ Հայաստանի Հայաբնակ քաղաքներու և գաւառներու վիճակը սոսկալի տագնապի պիտի մասնուի , և արդէն մօտաւոր և հեռաւոր գաւառներու մէջ ալ , ինչպէս հետզհետէ հասնող տեղեկագիրները ցոյց կուտային , Կարնոյ 1890 Յունիս 18ի արիւնոտ դէպքին թողած ազդեցութիւնը և սպաւորութիւնը միեւնոյնն էր ինչ որ մայրաքաղաքինը :

Ամէն տեղ մեծ պիտի ըլլար լքումն և յուսահատութիւնը , եթէ երբեք Կառավարութեան հարուածին Հայոց կողմէ բուռն հակահարուած մը չյաջորդէր , եթէ Հայութեան ընդհանուր ժողովրդային զայրոյթը չգտնէր իր հզօր արտայայտութիւնը : Ահա այդ զայրոյթին արտայայտութիւնը պիտի ըլլար Պոլսոյ մէջ ցոյց մը ընել , և այդ ցոյցին գաղափարը գլխաւորաբար հետեւեալ հիմանց վրայ կայացած պիտի ըլլար .

1. Հայաստանի մէջ պատահած կոտորած մը եթէ Պոլսոյ մէջ հրապարակային բողոքի և զայրոյթի տեղի չտայ Հայաստանցիները կը վհափն , տեսնելով որ իրենց վրայ մտածող ու կարեկցող չկայ և բոլորովին անյոյս և անօգնական թողուած են իրենց բարբարոս հարստահարիչներուն ձեռքը : Այս աննպատ գաղափարին ձուլումը յեղափոխական նորածագ ոգիին ձուլման դէմ մեծ արգելք մը պիտի հանդիսանար . ցոյցը յարմար կը դատուէր Պոլսոյ մէջ , քանի որ Հայերու մօտաւոր , բարոյական և ազգային զլխաւոր կեդրոն մը կը նկատուէր են , ևն . :

2. Հայաստանի մէջ կատարուած կոտորած մը կրնար Եւրոպայի աչքէն վրիպիլ կամ տարբեր գոյնով ներկայացուիլ անոր , կամ դարձեալ Եւրոպական չահերուն հետ այնչափ մեծ առնչութիւն չունենալով՝ անտարբերութեամբ դիտուիլ Եւրոպայի մէջ : Եւրոպական դեսպաններուն աչքին առջեւ յառաջ եկած ուժգին

բողոք մը, աւելի կը նպաստէր Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրելու երկրին կացութեան վրայ. միջազգային շահերու հանդէպ Կ. Պոլսոյ բացառիկ կարեւորութիւնը անձանօթ չէր ոչ ոքի:

3. Եթէ Հայկական յուզումը սահմանափակուած մնար միմիայն Հայաստանի մէջ, գլխաւորաբար Ռուսիոյ ուշադրութեան առարկայ պիտի ըլլար, աւելի մօտէն շօշափելով անոր շահերը իբրեւ սահմանակից պետութիւն և կրնար անոր պատրուակ մը ընծայել օրին մէկը յանկարծ գրաւելու Հայաստանը, մինչդեռ շարժումը տարածուելով Հայաստանէն դուրս Թուրքիոյ միւս կողմերը և մասնաւորապէս մայրաքաղաքին մէջ, միւս մեծ պետութիւններուն ալ ուշադրութիւնը կը դարձնէր Հայկական խնդրին վրայ մասնաւորապէս Անգլիոյ, զոր կը նկատէինք մեր դատին աւելի համակիր քան Ռուսիան: Հայկական խնդիրը պետութեանց միջեւ խնդիր մը դարձնելը աւելի նպաստաւոր կ'երեւէր մեր ազգային շահերուն:

4. Մեր ազգին ցրուած վիճակը և մայր երկրին մէջ բազմաթիւ օտար ցեղերու խառն բնակութիւնը՝ կրնային անյաջողութեան մատնել միայն մայր երկրին մէջ կատարուելիք Հայկական շարժում մը: Հայութեան այս բացառիկ վիճակն ալ կը պահանջէր որ Հայկական շարժումը Հայաստանի սահմաններէն դուրս կատարուէր. այդ պարագային Պոլսը կարելի չէր անտես ընել, ուր 200000է աւելի Հայեր կը բնակէին, պանդուխտներով միասին:

5. Զարեքին աղբիւրը Պոլս ըլլալով, յայտնի կը նշմարուէր թէ բնաջնջման ծրագիրն է որ կը գործադրուէր. նպատակայարմար կը գտնէինք որ առաջին բողոքն ալ պէտք էր ըլլար Կ. Պոլսոյ մէջ, նոյն ինքն Պալատին քիթին տակ...:

6. Հինգ վեց դարերէ ի վեր գերութեան մէջ հեծող և մասամբ ստրկացած ժողովուրդի մը մէջ, երբ հանգամանքներու բերմամբ ոգեւորութեան և յեղափոխական տրամադրութիւն կը ծագի, յեղափոխականները պարտական են օգտուիլ այդ հանգամանքէն ու ոգեւորութենէն, Յեղափոխութեան ոգին աւելի հաստատ, աւելի գիտակցական ու գործնական դարձնելու և ընդհանրացնելու ժողովրդին խաւերուն մէջ. և յեղափոխական գաղափարը ծաւալելու ու արծարծելու ամենէն արդիւնաւոր ու ազդեցիկ միջոցը յեղափոխական գործունէութիւն է:

7. Երբ Թուրք կառավարութիւնը և թուրք ժողովուրդը տեսնէին միանգամ Հայերուն մէջ աիրող համերաշխութիւնը և համոզուէին թէ Հայաստանի մէջ իրենց կողմէ տրուած հարուածը անպատճառ կըրնայ ունենալ իր հակահարուածը ուրիշ տեղ մը, և մանաւանդ այդ ուրիշ տեղը ըլլար Կ. Պոլս, միջազգային շահերու այդ խիտ կեդրոնը, կ'ենթադրուէր աւելի զգուշաւոր քաղաքականութեան մը կը հետեւին և չեն համարձակիր նոր կոտորածներ կազմակերպել երկրին մէջ:

Յոյցի առթիւ տեղի ունեցած այս երկարատեւ վիճաբանութիւններու միջոցին դեռ ուրիշ զանազան տեսակէտներ ալ մէջ բերուեցան, բայց մենք զանց կ'ընենք:

Մուսա պէյ որչափ որ կ'աշխատէր և կը կարծէր իր հետքը կորսնցնել, շատ կը սխալէր. որովհետեւ վերջին օրերը նոյն իսկ կը անդեկանայինք թէ՛ ինչ կ'անցնի կը դառնայ Սկիւտար, Պահրի փաշայի ազարանքին մէջ: Շատ որոշ էր, Մուսա պէյ Սերաստիոյ ճամբով Մուշ պիտի վերադառնար:

Բ. — ԳՈՒՄ ԳՍԲՈՒՆԻ ՅՈՅՅՈՒ

Շմաւոն Փոքր Հայք պիտի մեկնէր, կազմակերպական գործով: Շմաւոն հետաքրքիր անձ մ'էր: Բաւական էր որ քանի մը օր տեսակցէր ո՛ր և է մէկու մը հետ, անոր հոգեբանութեանը կը թափանցէր իսկոյն:

Տարակոյս չկար թէ Շմաւոնի նման ընկերէ մը և մանաւանդ գուշակէ մը զատուիլը անշուտ հեշտ չէր. այդ պատճառաւ իրեն ողջերթի դացած էինք շոգենաւ և ամենքս ալ առանց բացառութեան տխուր էինք: Իմ տխրութեանս հետ խառնուած էր այն փափաքս որ կ'ուզէի Պոլսէն դուրս երկրին մէջ գործել, մանաւանդ Շմաւոնի նման ընկերոջ մը հետ:

Շմաւոն յանկարծ դէմս ցցուեցաւ և րսաւ.

«Իմ մեկնելուս առթիւ արդէն տխուր ըլլալդ գիտեմ, բայց ինչո՞ւ կը մտածես որ ինծի հետ երկիր մանելդ և գործելդ քու փափաքներուդ աւելի գոհացում կուտայ: Այդ որոշումը Վարիչ Մարմնէն կախում ունի և չպիտի տայ, ինչպէս որ ալ չտուաւ: Դուն Պոլիս պիտի մնաս և աւելի մեծ գործ մ'ընելու կոչուած ես: քեզ պիտի վիճակուի այդ գործը, և որուն պատճառաւ սոսկալի տանջանքներու պիտի ենթարկուիս, բայց չպիտի մեռնիս այդ տանջանքներուն մէջ և պիտի ազատուիս»:

Շմաւոնի ըսածը ճիշտ էր. կը մտածէի իրեն հետ երկիր երթալ և Վարիչ Մարմինը չպիտի թոյլատրէր. իսկ իր գուշակութեան մասին չէի կրնար բան մ'ըսել, քանի որ չէի գիտեր թէ ապագան ի՞նչ պահած էր ինծի համար: Շմաւոն արդէն Պոլսոյ մէջ ցոյց մ'ընելու համամիտ էր, ուստի Սամսոնէն մինչեւ Մարգուան իր նամակներով ցոյցի անհրաժեշտութիւնը կը շեշտէր:

Մեղաւորեանի փափաքին համաձայն 1890, Յուլիս 12 Հինգշաբթի օրուան ժողովը իր տան մէջ գումարել ուրոշած էինք. ժողովին օրակարգն էր ցոյցին ո՛ւր և ո՛ր օր ըլլալն որոշել:

Ճիշդ ժամուն ընկերները ներկայ էին ժողովին: Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց որ ցոյցը տեղի ունենայ Գում Գարուի Մայր եկեղեցւոյ և Պատրարքարանի մէջ, Յուլիս 15 Կիրակի, Գուրպան Պայրամի առաջին օրը: Հակառակ մեր երեք ընկերիս փափաքին, մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ ցոյցը խաղաղ ընել, ո՛չ թէ զինեալ. որոշուեցաւ պահանջմագիրով մը արգի վիճակը մեր մէկ ընկերոջ հետ Աշըգեանի միջոցաւ ներկայացնել Համիտին: Որոշուեցաւ որ ցոյցին գլխաւոր լիազօր ղեկավարները ըլլան երկու ընկերներ. ընկերներէն մին «Առաքելոց»ի ժամանակ պահանջմագիրը կարդայ Մայր եկեղեցւոյ աւագ Խորանէն և միւս ընկերը Աշըգեանը առնելով Պալատ երթայ և պատրաստուած պահանջմագիրը ներկայացնէ, իբր Հնչակեան կուսակցութեան ներկայացուցիչ: Ցոյցին սկիզբէն մինչեւ վերջը ցուցարար ընկերները պիտի ենթարկուէին երկու գլխաւոր ղեկավար ընկերներու հրահանգներուն: Իսկ Խան Ազատ, Մեղաւորեան, Սիմէոն և Ռափայէլ չպիտի մասնակցէին ցոյցին, որպէս զի հակառակ պարագային եթէ ձերբակալուէին, Թուրք Կառավարութիւնը՝ օտարահպատակ Հայերու մասնակցութեան երկու գլխաւոր ղեկավար ընկերները պէտք էր վիճակով ընտրէինք, որուն համար 15 վայրկեան դադար տրուեցաւ:

Պահանջմագիրը կարդացողին և Սուլթանին ներկայացնողին սահմանուելիք պատիժին Մահ ըլլալուն ամենքս ալ համոզուած էինք, ուստի Վարիչ Մարմնոյն

իւրաքանչիւր անգամ լռիկ մնալիկ իր տեղը նստած, իր հողւոյն և սրտին հետ կը խօսէր: Սրտեր և հոգիներն էին որ պիտի քաշէին մեզմէ երկուքը դէպի մահը և դէպի կախաղանի գերանը:

Տրուած դադարը ուրիշ ժողովներու դադարներուն բնաւ չէր նմաներ. ամէն ոք լուռ ու մունջ կը մտածէր: Սենեակին մէջ գերեզմանային լուսթիւն կը տիւրէր ճանճի թռիլը լսելու աստիճան: Կարծիքի և գաղափարի փոխանակութիւն չկար: Ես արդէն վաղուց հաշտուած և համաձայնած էի սրտիս հետ, հետեւաբար այս մասին չէր որ որ կը մտածէի, կը խորհէի թէ, եթէ երբեք վիճակը ինձ չելլէր, չէ՞ որ խղճիս հետ չպիտի կարենայի հաշտուիլ և խիղճս զիս պիտի տանջէր. չէ՞ որ վիճակը քաշուելէն վերջ ըրած առարկութիւնս հակադիմադրական պիտի ըլլար. ուստի խղճիս ձայնը, հողւոյս անձկութիւնը և սրտիս տրոփումն իրար խառնած՝ կը մղէին զիս տիրող գերեզմանային լուսթիւնը խղել, քանի որ արդէն տրուած դադարն ալ լրանալու մօտ էր:

Խօսքս ժողովին ատենապետին և ընկերներուն ուղղելով ըսի.

«Ընկերներ, չատ կը փափաքիմ ցոյցին մէջ դեր մը ունենալ, եթէ երբեք զիս յարմար կը տեսնէք, և եթէ կարելի է առանց վիճակ քաշելու այդ դերերէն մէկն ինծի տաք: ասիկա պարզ առաջարկ մ'է որ դեռ ժողովը չբացուած կ'ընեմ:»

Ատենապետն իսկոյն ժողովը բացաւ և առաջարկս ժողովին դրաւ:

Ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց առաջարկս, բայց ուզեց գիտնալ թէ երկու դերերէն ո՞րը կ'ուզեմ ստանձնել:

Մտածելու և տատամսելու պէտք չունէի, ուստի իսկոյն պատասխանեցի.

Այլգեանը Պալատ տանիլ և պահանջմագիրը Սուլթանին ներկայացնել:

Ժողովը նորէն միաձայնութեամբ ընդունեց. ես այլ եւս ուրախ էի, քանի որ նպատակիս հասած էի, իրր Հայութեան և ժողովուրդին յետին և աննշան մէկ զաւակը ազգիս և հայրենեացս հանդէպ ունեցած պարտականութիւնս կատարելու ժամը հասած էր այլեւս...

Համարձու՞մ Պոյաճեան (Մուրատ) դէմս նստած էր. կարծես որոշ կերպով իր սրտին մէջ եղած անցուդարձը կը տեսնէի:

Վիճակ պիտի ձգուէր պահանջմագիրը կարդացող ընկերը որոշելու:

Մուրատ առաջարկեց.

«Եթէ յարմար կը տեսնէք. առանց վիճակի պահանջմագիրը կարդալը ինծի յանձնեցէք:»

Միաձայնութեամբ ընդունեցինք Մուրատի առաջարկը, որով վերջացած կը նկատուէր ժողովը, քանի որ մնացեալ որոշումները գործադրողներ Մուրատ և ես պիտի ըլլայինք:

Ամբողջ ընկերներով գիրկընխառնուեցանք, տաք տաք համոյրներ դրոշմելով իրարու ճակտին, քանի որ վերջին պաշտօնական ժողովիս էր, և քանի որ Յուլիս 15ի այդ պատմական օրէն վերջը յայտնի պիտի ըլլար թէ մեզմէ որո՞նք ողջ պիտի մնային, իսկ ձերբակալութեան և բանտարկութեան մասին մտածելն աւելորդ էր և նշանակութիւն ունենալէ բոլորովին զուրկ էր:

Ժողովը արդէն գիշերուան մեծ մասը խլած էր. թէեւ մինչեւ Կիրակի պաշտօնական ժողով չպիտի ու-

նենայինք, բայց անխտիր ամէն մէկ ընկեր իր բաժինը պիտի ունենար պէտք եղած պատրաստութեանց մէջ, ուստի պէտք էր մեր տեղերը վերադառնայինք:

Արդէն մեզի սովորութիւն ըրած էինք ժողովաւորա՝ երթալու և մեկնելու ատեն խմբովին չերթալ, իսկ երկու ընկերներ քով քովի քալելը այնչափ ուշադրութիւն չէր գրաւէր արդէն:

Մեղաւորեան կը բնակէր Բերայի երրորդական փողոցներէն օտարանպատակի մը տունը, հազիւ թէ 10 քայլ հեռացած էինք, ճանապարհին գիշերուան այդ քայլ հեռացած երկու տարօրինակ մարդիկ տեսանք, այդ բաւական երկու տարօրինակ մարդիկ ինձմէնը մեզի այնչափ հաճելի չթուեցաւ: Մուրառը ինձմէնը քանի մը քայլ առաջ կ'երթար: Անպարճեան, Գրլըճեան և Ալըգպաշեան մեզմէ առաջ մեկնած էին: Քայլերս արագացուցի, Մուրառին հասայ և հարցուցի.

— Ո՞վ էին այս մարդիկը, ինձի տարօրինակ թուեցան:

— Ինձի ալ այնպէս պատասխանեց Մուրառը:

Քայլերնիս արագացուցինք և փոխանակ շիտակ ճամբան ելլելու՝ ուրիշ փողոց մը դարձանք, քիչ մը վերջ շիտակ ճամբան ելլելու համար:

Մարդիկ մեզի կը հետեւէին: Կառք նստելը խոհեմութիւն չէր. բայց ինչո՞ւ մեզի չէին ձերբակալեր. այդ բանը մեզի զարմանալի կը թուէր, կամ ինչո՞ւ կը հետեւէին մեզի, արդեօք մեր տունները գտնելու համար, հանելուկ մ'էր ասիկա:

Սա՛ն Աղատեան՝ Մեղաւորեանի տունը թողուցինք, իր Սիրքէճիի պանդոկը չբերինք, ուր կը բնակէր իւր լուսանկարիչ:

Քանի որ անոնք մեզի կը հետեւէին, պէտք էր ստուգէինք և խոյս տալու աշխատէինք, որոշեցինք

Ղալաթիոյ Նրդեհի աշտարակին անկիւնը խմորեղէն ծախողի մը խանութը մտնել, և հոն դիտենք թէ մեզ հետեւողները ներս պիտի մտնե՞ն. եթէ երբեք գան, զիրենք յանկարծակիի բերելով ելլենք տարբեր ճամբով մը կամուրջին վրայ զիրար գտնենք կամ կառքով Պոլիս անցնինք: Սեղանին քով նստած իսկոյն մեր խմորեղէնները կերած և դրամը վճարած էինք, ու այն տեսակ ձեւ մը առած էինք որ, դուրսէն եկող նորեկ մը պիտի կարծեր թէ դեռ բան մը կերած չէնք ու ապապրուածին կ'սպասենք:

Մեր մարդիկը ներս մտան և մեզ այդ դիրքին մէջ գտան, և որովհետեւ մենք դրան քով դառնուած սեղանի մը առջեւ նստած էինք, ստիպուեցան մեր դիմացի կարգը գտնուած սեղան մը նստիլ: Երբ կռնակնին մեզի դարձուցած դէպի սեղանը կը մօտենային, առանց չնշեմի տեղերնէս ելլել ու դուրս դատկելնիս վայրկեանական եղաւ. դէպի աշտարակ տանող փողոցը դարձանք, վանդակէն փախած թռչունի նման անյայտացանք ու հեռքերնիս կորսնցուցինք:

Մուրառի տան քով նստած էինք և ինքզինքնիս ապահով կ'զգայինք այլեւս, քանի որ հեռքերնիս կորսնցուցած էինք, առանց հանելուկը լուծելու թէ՛ այդ մարդիկը ինչո՞ւ մեզի չձերբակալեցին: Իրարմէ բաժնուելով տունս գացի քնանալու:

Առաւօտուն դեռ անկողնէս չելած, տանտիրուհիս, որ մեր տանապետներէն Պաշատուր Պանտիկեանի կինն էր, ծրարին վրայ «ստիպողական» գրուած ըլլալուն համար, քունէս արթնցուց և ծրարը ձեռքս տուաւ: Մեղաւորեան կը գրէր.

«Ձեր մեկնելէն գրեթէ երկու ժամ վերջը բնականաբանս պաշարել տուին. օտարանպատակութեանս պատ-

ճառաւ ներս մտնելնին ու շացաւ, առիթէն օգտուելով ետեւի դռունէն յաջողեցայ փախչիլ: Խան ազատեանը ապահով տեղ մը գնելով, ես կառքով Պէոյիւքաէրէ կ'երթամ:»

Անմիջապէս եղածը Մուրատին և մօտակայ ընկերներու իմացուցի:

Կէս օրէն առաջ Խան Ազատ յանկարծ գուհատած խանութիս առջեւ կեցաւ և ըստւ.

Ետեւէս եկող մարդը զիս կը լրտեսէ:

Դիւղին մազերով. «Մուհաճիր»ի հագուստով ծպտեալ մ'էր ջուր ուղեց խմեց ու սիկառ մը գնեց և ոսկիի մը մանրութիւն դրամ առնելէ և զիս լաւ մը դիտելէ վերջ գնաց:

Մեր ընկերներէն մին՝ Ս. Վարդանեան Վարդանը խկոյն կանչեցի խանութս նստեցուցի. պէտք էր աճապարել, Խան Ազատեանի թողութեան կային որ պէտք չէր ձեռք անցնէին և կարգ մը բաներ պանդոկէն պէտք էր առնել. ուստիս քիչ պիտի պանդոկ, երկու օրէ ի վեր մեզի կասկածելի երեւցած Հրեայ սպասաւորը հոն չէր, խկոյն վեր խոյսացանք. անպէտ թուղթերը ճեմիւն ծակէն վար ձգելու կը պատրաստուէինք. իսկ կարեւորներն առնել ու մեկնիլ:

Պանդոկը փայտաշէն էր, եթէ վարէն մէկը վեր ելլէր պիտի իմանայինք, ես դրան ետին կեցած էի, յանկարծ դուռը հրուեցաւ, դարձայ Հրեայ սպասաւորը տեսայ որ առանց չուկի մինչեւ հոն եկած էր: Կշտամբեցի զինքը որ առանց իմաց տալու յանդգնած էր դուռը հրելու: Հրեան գլխիկոր հեռացաւ Ըսել է մատնողը ինքն էր, պէտք էր աճապարել. Հրեան կարելի էր պահականոց գնաց լուր տալու, բայց գիտէր որ Խան Ազատ Ռուսահպատակ էր:

Խան Ազատի մանր մունր իրերը բեռնակրին կողովին մէջ լեցուցի և փողոցի հասցէն տուի բեռնակրին. հոն Խան Ազատ իմ մատնանշած տունս պիտի երթար և անկէց ուրիշ տեղ մը պիտի փոխադրուէր:

Խանութէն հեռացած պահուս Վարդանին պատուիրած էի «Եթէ անծանօթ մէկը կուգայ ինծի հարցնելու ըսէ որ Ռուսաց հիւպատոսարանը գնաց:»

Խանութիս վրայ նայող Ապուտ էֆ.ի խանի սենեակներէն այն պատուհանին քով նստայ՝ ուրկից կարելի էր տեսնել թէ ո՞վ կուգայ խանութս, ծպտեալ ոստիկան նորէն պիտի գայ, ծպտեալը չգիտէի քանի-երորդ անգամն էր որ խանութէս կ'անցնէր. ոստիկանին հետ Վարդանին մօտեցաւ և Վարդանէն առած պատասխանը իրենց հաճելի չլուելով՝ զլխիկոր գէպի պահականոց գացին:

Գիշերուան հանելուկը գրեթէ լուծուած էր. գեր, հաստանդամ երկար մազերով և մօրուքով Մեղաւորեանը ինչպէս նաեւ կարճահասակ, նիհար, փոքրիկ մօրուքով կուգ Խան Ազատեանը կը փնտռէին:

Ուրեմն անոնք մատնուած էին և այդ պատճառաւ էր որ գիշերը զիս ու Մուրատը չէին ձերբակալած և մեզմէ վերջ Մեղաւորեանի տունը պաշարած էին: Բայց թէ մատնիչն ո՞վ էր:

Խան Ազատեանի պատճառաւ ես ալ վտանգուած էի, թէ և խանութս ու տունս եթէ խուզարկէին վտանգաւոր բան մը չպիտի կարենային գտնել. իսկ Վարդան իբր խանութիս դրացի և հայրենակից կրնար միշտ խանութս մնալ: Վարդան Ապուտ էֆ.ի խանին մէջ սրճեփ էր: Վարդանին պէտք եղած պատուէրները տրուած էր: Յերեկները ես թաղստոցիս մէջ կրնայի ընդունիլ ընկերներ, իսկ եթէ պէտք զգացուէր՝ գի-

շերները կարող էի ընկերներուս քով երթալ, ըլլալիք
կարգադրութեանց հսկելու համար. միակ վախս էր
Կիրակիէն առաջ չձերբակալուիլ. ստանձնած դերս չը
կատարելը ինծի համար մեռնելէ աւելի ծանր կը թուէր:

Տասնապետներէ զատ ունէինք հարիւրապետներ և
յիսնապետներ, որոնք իրենց տրամադրութեան ներ-
քեւ ունէին տասնական և հինգական տասնապետներ.
հրահանգները անոնց միջոցաւ կը տրուէր տասնապետ-
ներուն: Անատուլուի հեռագրաթիւեր պէտք էր Կիւրա-

Թորոս Մեկոնեան (պատուելի)

կէ գիշեր կտրուէին որպէս զի ջարդի համար տրուած
հրամանը իր տեղ չհասնէր այդ պաշտօնը յանձնուած
էր Տիվրիկցի մեր տասնապետներէն Թորոս պատուելին
որ իրեն յանձնուած պաշտօնը Շաբաթ գիշեր կատա-
րելէ վերջ Կիւրակէ առաւօտ դալով ցոյցին մասնակ-
ցած էր:

Առ ի զգուշութիւն տասնապետները չէին գիտեր
գործադրուելիք ծրագիրը, միայն հրահանգուած էին
կիրակի առաւօտը Մայր եկեղեցին պատրաստ գտնուիլ
իրենց տասնականներով, և բառ առ բառ չհետեւիլ ըս-
ուած էր. ունեցողները կարող են իրենց զէնքերը
վրանին կրել գաղտնի:

Պահանջմագիրները պէտք էր քանի մը հարիւր
օրինակ պատրաստել ձեռագրով, ինչ որ այնչափ դժ-
ուար չէր, որովհետեւ այնչափ երկար չէր. — Հայաս-
տանի մէջ տեղի ունեցած հարստահարութեանց վերջ
տրուիլ օր առաջ, խստացուած բարենորոգմանց ձեռ-
նարկել շուտով, իսկ հակառակ պարագային ընդվզում,
քանի որ ներկայ վիճակն այլեւս անտանելի էր, և այլն,
և այլն:

Գիշերուան ժամը եօթն էր (Ը. Թ.) երբ գործեր-
նիս աւարտեցինք Հասան փաշա խանին մէջ Գլըճ-
եաննեց սենեակը: Անպարճեանը հետս առնելով մեր
տունը տարի, այդ վերջին գիշերը ինծի հիւր ընելու
համար: Անպարճեան շուտով քնացաւ, իսկ ես հակա-
ռակ առջի գիշերուան քնատուութեանս, չկրցի իսկոյն
քնանալ. պատճառը շատ պարզ էր:

Անոնք որ կ'որոշեն և որոնց համար որ կ'որոշուի
կամ վճիռ կը տրուի՝ քանի մը ժամէն մեռնիլ, շատ
բնական է որ այդպիսիները իրենց մնացած քանի մը
ժամուան կեանքէն առաջ սկսին մտածել, թէեւ դա-
տապարտուալի մը և իմ վիճակս բոլորովին կը տարբե-
րէր, թէեւ ես սիրայօժար և ինքնարեքաբար ընդունած
և փափաքած էի մեռնիլ, բայց նորէն նոյն եղաւ ինձ
համար. յանկարծ միտքս իր ամբողջ էութեամբ մտած-
մունքներու մէջ սուգուեցաւ:

Նախ յիշեցի սկիզբէն ի վեր ինծի ցաւ պատճա-

ևող պարագան. պատանեկութեան հասակէս որք և անպաշտպան մնալով՝ հակառակ կամքիս գրեթէ երկու տարուան դպրոցական կեանքս թողած ընտանեացս օրապահիկ հայթայթելու գործի մը կամ արհեստի մը ծառայած էի. (թէեւ ժամանակին գերդաստանս նշանաւոր եղած էր և թաղերնիս մեր գերդաստանին անունով «Ճանկիւլեան թաղ» կը կոչուէր դարերէ ի վեր և մինչեւ այսօր). երբ այդ դաստիարակութենէն զըրկուելու և անուս մնալս յիշեցի, քանի մը անգամ սրտէս հառաչներ դուրս եկան: Կը յիշէի այն պարագան որ զիս Յեղափոխական ասպարէզ նետելու պատճառ դարձած էր և քանի որ համոզուածով այդ ասպարէզը մտած էի, այս կէտերը հրճուանքով և սրտի բերկրանօք յիշեցի: Հայրենիքիս մէջ ընկերներուս հետ ունեցած կեանքս յիշեցի: Դաշտեր, ձորեր ու լեռներ կը պատկերանային աչքիս առջեւ. այդ վայրերը որ վաղուց ի վեր սրտիս մէջ քաղցր ու տխուր յիշատակներ պահած էին: Կը յիշէի մանուկ հասակի մէջ թողուցած երկու արու զաւակներս, կը մտախօսէի որ անոնք ալ իրենց ժամանակին զգան թէ՝ ինչո՞ւ ծնան ու ինչո՞ւ կ'ապրին և օր մը դէպի Ազգ և Հայրենիք իրենց ունեցած պարտականութիւնը կատարեն:

Կը յիշէի այն պարագաներն որ ենթարկուած հիւանդութենէս յուսահատած էին ընտանիքս, ընկերներս և բարեկամներս: Կը մտաբերէի այն դէպքերը և գործերը, որոնց մէջ մասնակից ըրած էին զիս ընկերներս: Կը յիշէի այն տարտամ վիճակս և անստոյգ կացութիւնը որ լոկ յոյսէ մը մղուած, ըսած էի ինքնիւրենս. «Իտի յաջողիմ հասնիլ նպատակիս» և վերջին հրաժեշտս տուած էի հայրենիքիս և ընկերներուս ու հեռացած էի ծննդավայրէս:

Որոտս ուրախութեան մէջ սկսաւ լողալ, երբ կը մտածէի թէ տարիներէ ի վեր ունեցած փափաքս քանի մը ժամէն պիտի իրականանար, առիթը պիտի ներկայանար որ իբր ժողովուրդի զաւակը առ Ազգս և Հայրենիքս ունեցած պարտականութիւնս կատարեմ կարողութեանս չափով. ուստի ինքզինքս բարեբախտ կ'զգայի որ քանի մը ժամէն սիրելի ընկերներուս հետ ուրախ զուարթ պիտի դիմէինք հոն, ուր կանչուած էինք մեր պարտականութիւնը կատարելու...

Քանի որ ինքզինքս շատ երջանիկ և բարեբախտ կ'զգայի, որոշեցի աչքերս փակել և քնանալ. բայց յանկարծ յիշողութիւնս դարձաւ դէպի ծերունի մայրիկս և յիշեցի իր քանի մը անգամ կրկնած որոշ և շեշտակի խօսքերը, զորս զանազան դիպուածներէ վերջ ինծի ըսած էր.

— Զատիկս. դուն քու բնական մահուամբդ չպիտի մեռնիս:

Ուրեմն մայրիկիս ըսածը ճիշտ է եղեր մտածեցի, և արդէն իր ըսածին և իմ ընելիքիս մէջ շատ քիչ տարբերութիւն կայ. այսինքն ես յօժարութեամբ մեռնելու կ'երթամ: Ուստի ծնողքիս այդ խօսքերը յիշելս չափէն աւելի ուրախութիւնս պատճառեց ինձ. սրտովն որդիական խոնարհ յարգանքով վերջի հրաժեշտս զրկեցի իրեն. «Մնաս բարեաւ սիրելի մայրիկս» ըսելով աչքերս փակեցի և քնացայ...

Առաւօտ էր. սենեակիս վրայ կ'արժեւ մահուան սեւ քօղ մը պարզուած էր. ինչ որ ալ ըլլար, սէտք էր վերջին հրաժեշտս տայի այդ խորհրդաւոր սենեակին. այն սենեակին որ մէկէ աւելի մեր բուռն վիճաբանութեանց թատրն եղած էր, շատ անգամներ մեր ընկերական ժողովներուն վայրն եղած էր, և մեր ընկերական քաղցր և տխուր յիշատակներուն խուլ հանդիսատես և գե-

րեզմանն եղած էր, վերջապէս այն սենեակին՝ որ կը լքէր զիս և որոշած էր այլ եւս չլինելուսիլ իր ծոցին մէջ, և ես սիրով համակերպած էի իր որոշումը գործադրել:

Անպարճեանի հետ տաք-տաք համբոյրներ փոխանակեցինք. գոնէ ինձ համար վերջին համբոյրներս էին: Ժամը հասած էր, պէտք էր իրարմէ բաժնուէինք, որովհետեւ Անպարճեան ստիպուած էր կարեւոր գործի մը պատճառաւ քիչ մը ուշ գալ Մայր եկեղեցի և թերեւս այլեւս վրար չտեսնէինք:

Շատ դառն պէտք էր ըլլար հրաժեշտս, քանի որ երկուքիս մէջ շատ քաղցր և տխուր յիշատակներ կային և իբր ընկեր չառ բան պարտ էի իրեն:

Անպարճեան սկսաւ ախրիլ և աչքերը լեցուիլ գարձայ և իրեն ըսի.

Մի լար, ես ուրախ եմ որ այս բերկրաւթ ժամը տեսնելու բարեբախտութիւնն ունեցայ:

Կրկին համբուրուեցանք և իսկոյն սենեակիս դռան մօտեցայ. և դարձայ իրեն ըսի:

Գրիգոր, հայրենեացս սէրը զիս կուռոյ դաշտար կը կանչէ պարտականութիւնս կատարելու, ու կ'երթամ, «մնաս բարեա՛ւ». ըսելով սանդուխներէն վար իջայ, փողոց ելայ և վերջին անգամ ըլլալով դարձայ ակնարկ մը նետեցի սենեակիս պատուհանին ու հեռացայ:

Գումգաբուի երկաթուղիի կայարանին սրճարանը նստած Մուրատին կ'սպասէի: Հարիւրապետնիս Նազարէթ Լուսիկեան լուր բերաւ թէ երկու ծպտեալներ Մայր եկեղեցի ներսէս Վարժապետեանի գերեզմանին քով կեցած են: Լուրն ինքնին շանթահարիչ էր. բայց պէտք էր պաղարիւնութիւնը չկորսնցնել և գործը վարել:

Իրենց վրայ լաւ հսկել տուր, եթէ երբեք ընկեր-

ներէն մէկը զրկես որ իրենց խօսակցութիւններէն քանի մը բառեր լսէ, աւելի լաւ կ'ըլլայ, ըսի:

Իսկոյն փութացի այդ գէշ լուրը Մուրատին տալու որ իր սենեակին մէջ բժշկական համադգեօտներու փոխարէն պարզ և սովորական հագուստով կը ծպտուէր: Պէտք էր աճապարել ու եկեղեցի իջնել և անցուղաբձերուն տեղեակ ըլլալ:

Դեռ եկեղեցի չհասած Նազարէթէն լրարկըր եկաւ: Լրտեսները մեկնած էին. անշուշտ տեսնելով ժողովուրդը իր հանդարտ և սովորական վիճակինմէջ, բռած էին.

«Երթանք, սխալ ըլլալու է, այդ տեսակ բան մը չերեւիր, անգամ մ'ալ այսպէս սխալ տեղեկութիւն տուաւ»:

Որոշեցինք ցոյցը փութացնել, մինչեւ «Առաքելոց»ի ժամանակ չսպասել, կարելի էր լրտեսները դիտմամբ այդպէս բռած ու մեկնած էին տարբեր կարգադրութիւններ ընելու նպատակաւ, և Առաքելոցէն առաջ գալով ցոյցը վիժեցնել տան: Առաքելոցէն առաջ սկսելու պատասխանատուութեան խնդիր մը կը մնար. այդ պատասխանատուութիւնը Մուրատ և ես պիտի ստանձնէինք:

Պահանջմագիրներն գրեթէ ամէն տասնապետներու քով կը գտնուէին, որպէսզի Սեղանէն կարդացուած միջոցին իրենք ալ ժողովուրդին մէջ սփռէին:

Պաղարեամբ և սովորական ձեւով Մուրատին հետ գացինք աջակողմեան դասը կեցանք. լրտեսներու մեկնիլը և դուցէ վերադառնալին սրտիս վախ կ'ազդէր որ մի գուցէ ցոյցը վիժեցնել տան:

Շատ ստիպեցի և համոզեցի Մուրատը որ իսկոյն սկսինք. «Մուրատ դեռ շուտ է» ըսելով կը ջանար զիս համոզել:

Դերերը փոխելու պատասխանատուութիւնը յանձն առնելու որոշումով, երբ Աշըգեան ու զպիրները ատեան կ'երթային «Փառք ի բարձունս» սկսելու. Մուրաթին «դուն առ Աշըգեանը» ըսելով անմիջապէս սեղան ղառակեցի և սկսայ պահանջմագիրը կարդալ: Դպիրները միայն «Փառք...» կրցան ըսել ու ժամերգութիւնն ընդհատեցաւ:

Պահանջմագրին ընթերցումը դեռ չվերջացած՝ ետեւէս ձեռք մը յափշտակեց թուղթը ետիս դարձայ լուսարարապետ Տէր Սուքիաս քահանան տեսայ, որ Սաչկալին ետին փախաւ. իսկոյն վեցհարուածեանս հանելով ետեւէն վագեցի, բայց Սաչկալին ետեւի դուռը գոց գտայ:

Արդէն պահանջմագիրը ժողովուրդին մէջ ցրուած էր, հարկ չկար պակաս մնացածը կարդալ:

Մուրաթ և Աշըգեան չկային մէջտեղ: Կարծելով թէ Մուրաթ արդէն Աշըգեանը առած տարած է, ու զեցի Ս. Յարութիւն եկեղեցիէն դուրս ելլել, այդ պահուն մեր ընկերներէն միոյն հարցուցի թէ Աշըգեան Պատրիարքարանն է թէ Մուրաթին հետ գնացին. քու վերնիս գտնուող պատանի մը ըսաւ.

Աշըգեան փախաւ հոս մտաւ. (շապիկներու տեղը ցոյց տալով): Իսկոյն դուռը բացի ներս նայեցայ, հոն չտեսայ. պիտի վերադառնայի, յանկարծ ականջիս երկաթի շարքի ձայն մը հասաւ: Անմիջապէս կրկին ներս մտայ: Աշըգեան պարտէզը հանող դրան ետին կծկտած երկաթի կտորով մը կ'աշխատէր փականքը բանալ, պարտէզ ելլելու համար:

Ինչ կ'ընես հոս պոռացի. սարսափեցաւ, իսկոյն ոտուքներուս փաթթուեցաւ և պաղատական ձեռով մը ըսաւ.

— Ի սէր Աստուծոյ կեանքիս խնայէ. մեղք եմ: Ինչպէս կ'երեւէր, ձեռքս գտնուած ատրճանակն էր որ զինքը կը սարսափեցնէր:

Մօրուքէն բռնելով ոտքի հանեցի և ըսի:

Շո՛ւտ հետեւէ ինծի:

Ա՛խ անկարելի է: չեմ կրնար Պալատ երթալ. ի սէր կարգիս խնայեցէք ինծի:

Աշըգեանի թեւէն բռնած կը քաշքշէի և ինքը կ'ընդդիմանար: Ուրեմն կեցիք քեզ սպաննեմ ըսելով ատրճանակս դէպի ղլնքն ուղղեցի օդին մէջ պարպելով՝ Աշըգեան զետին փռուած էր: Բայց կարելի չէր, պէտք էր որ հետեւէր:

Ս. Յարութիւն եկեղեցիէն դեռ նոր դուրս ելած էինք: Յանկարծ Մայր եկեղեցիին հրշէջներու խումբը մեր վրայ խուժեց և Աշըգեանը ձեռքէն առնելով սկսան զիս գանակոծել կռուքով գաւազանով և բիրով:

«Սխալ էք, սխալ էք» ըսելս կարեւորութիւն չունէր, խօսք մտիկ չէին ընել այլ շարունակ կը հարուածէին: Ինչ կարող էի ընել այդ հուժկու հրշէջներուն. անհնար էր անոնց ձեռքէն ազատիլ. արդէն գլխէս, ճակտէս և ձեռքէս վիրաւորուած էի և արիւն կը հոսէր, ու ատամներէս երկուքը կոտրած էին: Մտածեցի մեռնիլ կեղծել, որպէս զի կարենամ ձեռքերէն ազատիլ, աչքերս գոցելով նուազելու ձեռք մը առի՝ վիզս ծռած դալկահար: «Ալ մի՛ ծեծեք մեռաւ լմնցաւ» պոռացին: Իսկոյն ծեծելէ դադարեցան և սկսան ետ քաշուիլ. իբր անշնչացեալ դիակ մը գետնին փռուեցայ և հրշէջները ցրուեցան: Ստրճանակս. դաշոյնս. փամփուշտներս և ժամացոյցս տարած էին:

Բնականաբար ժողովուրդը շուրջս պիտի խռնուէր տեսնելու թէ՛ ո՞վ է մեռնողը: Երեսի վրայ գետին

փոռած էի, անգամ մը աչքս բացի տեսայ որ մեր Սերաստացի Յովակիմ տասնապետն դիտուեալ քով նստած էր, գիտէի որ ինքը ատրճանակ ունէր: «Շուտով ատրճանակդ ինծի տուր» ըսելով ոտքի ելայ: Իսկ երբ կ'ուզէի Մայր եկեղեցիէն դէպի Պատրիարքարան երթալ, լուսարար Յովհաննէս բարձր ձայնով պօռաց.

«Սո՛ւտ է, մեռա՛ծ չէ եղեր, նորէն եկա՛ւ, փախէ՛ք»:

Սկսուած ժամերգութիւնը նորէն ընդհատուեցաւ, քահանաները և դպիրները զիս տեսնելուն պէս միւս դասը խուժեցին: Յովակիմ առաջս ինկած «Ճամբայ բացէ՛ք» կը պօռար: Ո՛վ կրնար ճամբայ չբանալ, չէ՞ որ լուսարարին արձակած րացաբանչութիւններէն ամենքն ալ սարսափով լեցուած էին:

Եկեղեցիին մէջ դէմս ելաւ Երուսաղէմի Փօխանորդ Սէֆէրեան Սիմէոն եպիսկոպոս: Զեռքն ունեցած հաստ բիրն ուղեց գլխուս իջեցնել «Դո՛ւն ես այս ամենը ընողը» ըսելով: Անմիջական շարժումովս իր բիրը բոլորովին պարապը գնաց փոխանակ գլխուս գալու: Ատրճանակիս բռնով վեղարը լաւ մը գլխուն իջեցուցի և կից մը տալով գետին տապալեցի զինքը ու մե՛ղք է գնդակիս: Ըսելով ճամբաս շարունակեցի դէպի Պատրիարքարան:

Գ. — ՍՔԵՄԻՆ ՆԵՐՔԵՆ ՄԱՏՆԵՅ

Մայր եկեղեցիին զանգակներու անընդհատ ղօղանջումն այնչափ ժողովուրդ պատանի, երիտասարդ, ծեր, կին ու աղջիկ լեցուցած էր՝ որ գաւիթին փողօցին ու Պատրիարքարանի անցքին մէջ ճամբայ գտնել

դժուար էր, եթէ Յովակիմի և իմ բարձրագոյն «ճամբայ բացէ՛ք» բացաբանչութիւնը չըլլար:

Վաղած արիւնը լուացուելէ և կարելի եղածին չափ մաքրուելէ վերջ Մուրատը գտայ, որ չէր յաջողած Աշրգեանը համոզել ու Պալատ տանիլ:

Երկուքս միասին Աշրգեանին քով գնացինք. Աշրգեան զիս տեսնելուն պէս ուժաթափ ինկաւ. բարապաններ երեսին քիչ մը ջուր սրսկելէն վերջ սթափեցաւ:

Աշրգեան չէր համոզուէր և մինչեւ վերջը իր յամառութեան վրայ կեցած կ'ուզէր մեզ համոզել թէ միւս օրը չնորձաւորութեան առթիւ Պալատ երթալու ժամանակ մեր պահանջմագիրը Սուլթանին անձամբ պիտի ներկայացնէր:

Աշրգեանի այս տեսակ խաբուսիկ և խուսափողական խօսքերը մեզ կը գրգռէին և աւելի կը զայրակեցնէին. ինծի ընկերանալու և Պալատ երթալու բնաւ դիտաւորութիւն չունենալը արիւննիս գլուխնիս ցատկեցնել կուտար:

Քանի մը վայրկեան վերջ կրկին Աշրգեանին քով շրկեցի Մուրատը, նորէն ապարդիւն:

Աշրգեանի սենեակին դուռին վրայ մեր ղինուած երկու ընկերներէն կեցուցած էինք իբր պահապան որ առանց Մուրատի և իմ արտօնութեան ոչ ոք ներս չպիտի մտնար: Պատրիարքարանի փողոցի դուռին վրայ չորս ընկերներ և սանդուխի ստորոտներուն քով նորէն ընկերներ կեցած էին և հրահանգուած էին կասկածելի և լրտես կարծուածներուն մուտքն արգիլել և հակառակ պարագային տեղն ու տեղն սպաննել:

Մուրատի ձեռնունայն վերադառնալէն վերջ, զայրացած նորէն ներս մտայ, ատրճանակս իրեն ուղ-

ղած սպառնական ձեւով Աշըգեանի վրայ վազեցի, իսկոյն ինծի հետեւելու և զիս Պալատ տանելու: Նորէն կարելի չեղաւ զինք համոզել:

Յանկարծ երկու իրերայաջորդ անկարգութիւններ պատահած էին վերի դահլիճին մէջ: Նախ գաւիթին վրայ եղած բոլոր ապակիները ջարդ ու փշուր եղած էր, և երկրորդը մերիններէն մէկը առանց հետեւանքը նկատի ունենալու ատրճանակ մը բացած էր միւսներն ալ անոր հետեւելով սկսած էին ատրճանակներ բանալ զէպի դահլիճի ձեղուն ուղղած, մինչեւ որ կարգ հաստացինք արդէն ամբողջ ապակիները փշուրած էր և ձեղուն 30—40 տեղէ ծակծկուած էր, բարերազդութիւնը հոն էր որ հրդեհ յառաջ չեկաւ:

Մուրատին հետ կրկին Աշըգեանին գացինք. երբ Աշըգեանը իր սենեակը չգտանք, բոլորովին յանկարծակիի եկանք. իսկոյն դարձայ դրան վրայ կեցող մեր ընկեր պահապաններուն ըսի.

— Մ'ը գնաց, ո՞վ տարաւ Աշըգեանը:

— Բարապանները քովի սենեակը տարին զինքը, և գլուխը առաջանին մէջ դրած ծորակէն ջուր կը վազցնեն վրան:

Պահապաններուն ըսածը ճիշտ էր. Աշըգեան երբ դուրսի ատրճանակներու ձայները կը լսէ, «Աման զիս սպաննելու կուզան» ըսելով կը նուաղի:

Բարապաններէն մին Աշըգեանի այդ վիճակը մեզի ցոյց տալով ըսաւ.

— Ա՛լ հերիք է, գթացէ՛ք, ողորմեցէ՛ք ասոր վիճակին, ահա կը մեռնի:

— Բնաւ փոյթս չէ ըսի, ուսերս թօթուելով, եթէ ինծի հետ Պալատ երթալու չյօժարի, արդէն պիտի մեռցնենք զինքը:

Աշըգեանը այդ վիճակին մէջ ձգելով դուրս ելանք և ընդունելութեան սրահին դրան առջեւ զինեալ երկու պահապան ընկերներ կեցուցինք, որպէս զի առանց մեր հրամանին ոչ ոք չթողուն ներս մտնէ, որովհետեւ Մուրատ և ես առանձինս պիտի խորհրդակցէինք:

Աշըգեանի վարմունքը արիւնս գլխուս մէջ եռացնել կուտար. դահլիճէն ներս մտնելով ճակատը տեսայ այն թուղրան զոր Աշըգեան ժամանակին խուսկերով մոմերով, շուրջառներով ու խաչվառներով դիմաւորած ու բերած հոն կախած էր: Այդ թուղրան նուիրողը Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը Հայոց արիւնը վազցնել կուտար, ինչո՞ւ ուրեմն այդ թուղրան հոն մնար. անմիջապէս պատէն վար քաշեցի և ջարդ ու փշուր ըրի... Գլուխ գործոց ըլլալով, Մուսայի նման արիւնկզակ ոճրագործ մը «անպատիւ պիտի մնայ» հրաման տուող Համիտի պատկերն այլ եւս ինչո՞ւ պիտի մնար Մուսայէն խողխողուած Հայերու Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ. մէկ ցայտումով պատէն վար առի և բզիկ բզիկ ընելով դրան հետեւ ձգեցի...

Դահլիճին մէջտեղ դրուած կանանչ չուխայով ծածկուած սեղանին քով նստանք և ատրճանակնիս առջեւնիս դրած Մուրատի հետ խորհրդակցութեան սկսած էինք: Կը խորհէինք հակառակ պարագային Աշըգեանը սպաննել և ցոյցը վերջացած յայտարարել: Ես այս կերպին համոզուած էի, իսկ Մուրատը Վարիչ Մարմնոյն քով եղած պատասխանատուութիւնիս մէջ կը բերէր: Ես այդ կ'ստանձնէի:

Յիսնապետ Կարապետ ընկերնիս ներս մտաւ և Տաճատ վարդ. Ոսկանեանի մեզ հետ տեսնուելու փափաքն յայտնեց: Տաճատի մասին աննպաստ տեղեկութիւն մը չըլլալը աչքի առաջ ունենալով արտօնեցինք,

Տաճատ վարդ . Մուրատի և իմ մէջտեղ նստեցաւ , իսկ մենք գլուխնիս ձեռքերնուս մէջ առած արմուկնիս սեղանին կնիքեցուցած Տաճատ վարդ .ը կը լսէինք :

Տաճատ վարդ . կ'ուզէր իմանալ թէ երկուքէս ո՞րն է որ պահանջմանգիրը կարդացած է , թուղրան և պատկերը խորտակած է :

Մուրատ պատասխանեց .

— Եթէ այդ էր ձեր փափաքը , մեզի արգելք եղաք , որովհետեւ ստիպողական գործի մը մասին կը մտածենք , ուրիշ բան մը պիտի ըսէք :

— Չէ' , այնչափ ուրախացայ որ փափաքեցայ գիտնալ թէ երկուքնէդ ո՞րն է :

Մուրատը՝ Տաճատը վայրկեան մը առաջ ճամբելու նպատակաւ , զիս ցոյց տուաւ Տաճատին : Տաճատ իսկոյն գլուխս դարձնելով ճակատս համբուրեց «կեցցե՛ս» ըսելով , իսկ երբ ճակատս համբուրելէ վերջ ուզեց աւնունս գիտնալ , անմիջապէս սիրտս տրոփեց և կանխազգացում մը ունեցայ . աննշմարելի կերպով աչքովս Մուրատին հասկցուցի թէ կ'ուզեմ Տաճատը սպաննել : Մուրատ ժխտեց :

Տաճատ երբ կը պնդէր իր պահանջին վրայ , այլապէս եղած Տաճատին ըսի . «Անունս Մահ կամ Ազատութիւն է , այսօր կա՛մ պիտի մեռնինք կամ պիտի ազատենք Հայ ժողովուրդն իր այս դժոխային կացութենէն : Հիմա անունս հասկցա՛ր : Ինչո՞ւ դուք ալ մեզի հետ չէք աշխատիր : Ինչո՞ւ ժողովուրդի այս անտանելի դրութեան մասին չէք մտածեր :

Տաճատ զիս ընդհատելով ըսաւ .

— Պատրաստ եմ , ի՞նչ կ'ուզէք որ ընեմ հիմա :

— Գնա Աշրգեանը համոզէ որ ինձ հետ պալատ գայ , ըսի :

— Շա՛տ լաւ ըսելով , դուրս ելաւ :

Մուրատի հետ որոշ եղրակացութեան յանգած էինք : Աշրգեան չհամակերպած պահուն զինքը պիտի ոպանէինք ու ցոյցը վերջացած պիտի յայտարարէինք :

Աշրգեանի սենեակը կ'երթայի տեսնելու թէ՛ Տաճատ ի՞նչ կրցած է ընել : Երբ Աշրգեանը առանձին տեսայ , իսկոյն Մուրատին քով վազեցի ու ըսի .

— Չթողուցիր որ Տաճատը սպաննեմ . ո՛ւր է , տեսո՞ր ինչպէս փախաւ և անպատճառ մեզի մատնելու գնաց :

Նազարէթ միջամտելով ըսաւ .

— Արդէն Տաճատը Աշրգեանի քով չգնաց և ձեզմէ հրաման չառած ի՞նչպէս կարելի էր պահապանները ներս թողնէին , Տաճատը ձեր քովէն դուրս ելլելով սանդուխներէն վար իջաւ ու գնաց :

Տաճատը մեզմէ զատուելով ուղղակի Սպարապետութեան Դուռ կ'երթայ . Գուրպան Պայրամի հանդէսին պատճառաւ գլխաւոր սպայ մը մնացած էր հազարապետ Իսմայիլ պէյ և մէկ վաշտի չափ զօրք : Տաճատը քրտինքներու մէջ թաթախուած Իսմայիլ պէյին կը ներկայանայ ու կ'ըսէ .

— Ի՞նչ կ'ստպասէք հոս , Հայ յեղափոխականները Պատրիարքարան կոխած են և թուղրան ու Նորին Վեհափառութեան պատկերը կոտրած են , ես անկէ կուգամ : Յեղափոխականները Դատական նախարարութեան , Ոստիկանութեան , Բ . Դրան վրայ յարձակելով , հոս ալ պիտի գան և մէկ մասն ալ պալատ պիտի երթայ , հետեւաբար ամբողջ Պոլիս տակնուվրայ պիտի ընեն : Ահա ես եկայ ձեզի լուր տալու :

Հազարապետը Տաճատի խօսքերը առասպել կը նկատէ , իսկ երբ Տաճատ երդում կ'ընէ , հազարապետը

կ'ստիպուի Պալատ հեռագրել, քանի որ իր հրամանին ներքեւ դռնուած դօրքով չէր կարող Տաճառի նկարագրած յեղափոխութեան առաջին առնել: Իսմայիլ պէյի հեռագիրը պալատ կը հասնի այն պահուն երբ հախարարները սկսած էին Համիտի քղանցքները համալուրել: Արարողութիւնը կ'ընդհատուի և իսկոյն միջոցներուն վրայ կ'սկսին խորհիլ:

Իսկ ապին Պատրիարքարանի մէջ ոգեւորութիւնը չափ ու սահման չունէր մերինները մեզի կը դիմէին և պաղատելով կ'ըսէին. ըսէք ինչ ընենք. մեռնինք թէ մեռցնենք. երկուքին ալ պատրաստ ենք և յօժար:

* * * Աշրգեան անդրդուելի կը մնար ու կը յամառէր: Որչափ որ զինքը համադեցի թէ, ինքը զիս պալատը տանելով որ և իցէ պատասխանատուութիւն հրաւիրած չպիտի ըլլայ իր վրայ, որովհետեւ ես Սուլթանին պիտի ըսէի թէ զինքը ճնշման ներքեւ հետո առած պալատ բերած եմ: Աշրգեանէն խնդրեցի որ համակերպի, որովհետեւ եթէ զինքը պալատ չը տանիմ հանդէպ ընկերներու ծանր պատասխանատուութեան ներքեւ պիտի մնամ, հետեւաբար պէտք է անպահառ երթանք, երբ տեսայ Աշրգեան նորէն չը համակերպիր սենեակէն դուրս ելայ:

Նազարէթի հետ չորս զինուած ընկերներ առի Աշրգեանի սենեակը մտայ և կարգաւ կեցուցի, ատրճանակները դէպի Աշրգեանն ուղղած, և դարձայ Աշրգեանին բռնու:

— Ասիկա վերջին դիմումս է, ասոնք տուած նշանիս կ'սպասեն (Նազարէթը իր ընկերներով. «Այո՛, ճիշդ է» ըսին), եթէ պիտի համակերպիս զիս հետդ առնելով Պալատ տանիլ Սուլթանին ներկայացնել, լաւ, եթէ կրկին պիտի յամառիս, տուած նշանէս յետոյ ա-

սոնք (դառնալով դէպ ի ընկերներս) քեզ պիտի սպաննեն չարաչար կերպով, ուստի երկուքէն մէկն ընտրէ, ժամանակնիս սուղ է, եթէ պիտի գաս ոտքի ել, եթէ ոչ՝ իսկոյն նշան կուտամ:

Աշրգեան պաղատական ձեւով թեւերը տարածած, «Ամա՛ն, ի սէր Աստուծոյ կուգամ», ըսաւ և ոտքի ելաւ:

Աշրգեանի հետ սենեակին դռնէն դուրս ելլելնիս՝ ընկերներուս ոգեւորութիւնը ելեկտրականացուց. սկսան ծափահարել և «Կեցցէ Հնչակեան Կուսակցութիւն» պօռալ:

Պատրիարքարանին դռնէն դուրս ելած պահուն Աշրգեան մեր ընկերներուն ատրճանակները և դաշոյնները տեսնելով իսկոյն բացականչեց.

— Ամա՛ն, ասոնք զիս պիտի սպաննեն:

Իսկոյն զինքը ապահովցուցի և ըսի.

— Բացարձակապէս վստահ եղէք որ ձեզի չպիտի սպաննեն և վտանգ մը չպիտի գայ ձեզի:

Քանի մը ընկերներով շրջանակ մը կազմել սուի և Աշրգեանը այդ շրջանակին մէջ առնելով ճամբայ ելանք:

«Կեցցէ Հնչակեան Կուսակցութիւն, կեցցէ Հայ Ազգը, կեցցէ Հայաստան, կեցցէ Ազատութիւն» և այլ բացագանչութիւնները ականջներ կը խուլցնէին, իսկ պակաս չէին վայնասուններ, տղաքներու հառաչներ, որոնք այդ ծովածաւալ բաղմութեան մէջ ոտքերու տակ կը կոխկռտուէին. բաղմութիւնն այնչափ խիտ ու շատ էր և հետաքրքրութիւնն այն աստիճանին հասած էր որ մեր կորովի հինգ վեց ընկերները սպառնալիքներով իսկ հազիւ կրնային ճամբայ բանալ որ փողոցին ծայրը հասնէինք և կառք նստէինք, որովհետեւ կառապանը

չէր կարողացած ճամբայ բանալ ու մինչեւ Պատրիարքարանի դուռը գալ : Կառապանը կ'երեւի թէ վտանգաւոր նկատած էր այդ տեսակ դէպքի մը առթիւ Աւշրդեանը իր կառքին մէջ առնել : Նետեալարար հեռանալ աւելի նպատակայարմար տեսած էր : Ընկերներն իսկոյն փութացած էին ուրիշ կառք մը բերել , և կառքն կ'ուշանար :

Տաղիստանցի քովիսէր Մուսթաֆա պէյ որ Գուժ Գաբուն ա՛ն ու սարսափի մէջ թողուցած էր , թափօրը անցած պողոտային քովի փողոցի մը մէջ թափօրէն 30 քայլի չափ հեռու՝ նինգ վեց ոստիկաններով կեցած թափօրին անցքն ու բազմութիւնը կը դիտէր : Նազարէթն ու Կարապետը ձեռքով զինք ցուցուցին և կը հարցնէին թէ յարձակինք անոնց վրայ . ես չարտօնեցի , բայց Մուսթաֆա պէյ Նազարէթի ձեռքի շարժումը տեսնելով իսկոյն իր ոստիկաններով սկսեց չուել :

Աշրդեան պողոտային և պատշգամներու ու պատուհաններու մէջ եղած բազմութիւնը տեսնելով յանկարծ նուաղեցաւ ու գետին փռուեցաւ : Ստիպուեցանք մօտակայ Հայ դեղարանը տանիլ և սթափեցուցիչ դեղ մը տալ :

Աշրդեանը կառք դրինք , ես և Մամբրէ Վարդ . դիմացը նստանք ու բարապան մըն ալ կառապանին քով : Կառքը ճամբայ ելաւ . կառապանին նուէր մը խոստացուած էր եթէ կառքին արագութիւն տար ձամբան :

Նազարէթին Կարապետին և մէկ քանիներու հրահանգեցի որ ցոյցը վերջացած է և ընկերներն այլ եւս ազատ են իրենց տեղեր երթալու :

Կառքին հետեւող դեռ ընկերներ կային և կառքը հաղիւ թէ 40—50 քայլի չափ յառաջացած էր , յան-

կարծ 50ի չափ զօրքերով պաշարուեցանք , ինչպէս նաեւ քանի մը հեծեալզօրքերով : Զօրքերը հրացաններուն անցուցած սուխնները կառքին պատուհաններէն ներս պարզելով սպառնացան . եթէ երբեք չհագանդէինք՝ մեզ պիտի սպաննէին : Յիսնապետ մը Աւշրդեանին ըսաւ .

— Պալատէն եկած հրամանն է որ ձեզ գտած տեղերնիս դադրեցնենք , մինչեւ հրամատարին ժամանու մը . անշուշտ պիտի համակերպիք :

Ստիպեալ համակերպեցանք և յիսնապետը մեզի կառքէն դուրս հանելով , մօտը գտնուած Յոյնի մը տունը տարաւ և վերի սենեակը նստեցուց :

Աշրդեանի ձգձգումն և Տաճատ Վարդի դաւաճանութիւնը իրենց արդիւնքն ունեցան , Աշրդեան կարծես շունչ առաւ : Նուաղած միջոցին փողոցին մէջ փռուած ատեն վերարկուին վրայի փոշիները մաքրել տուաւ , սկսաւ ծխել և սուրճ ուզել :

Թէ ինչո՞ւ Մամբրէ Վարդ . մեզի ընկերացած էր պալատ երթալու :

Քանի մը շաբաթ առաջ կարեւոր խնդրի մը համար Վարիչ Մարմնոյն կողմէ Գուզկունճուք գացիր էի Խրիմեանը տեսնելու : Հայրիկը Մամբրէն ինձ ներկա յացուց իբր Պայպիտի և Ալաշկերտի կողմերէն նոր Պոլիս հասնող մէկը : Քանի մը կարեւոր անձերէ յանձնարարականները Հայրիկին ներկայացնելով՝ վստահելի և գաղափարական մէկը նկատուած էր . ուստի Խրիմեանը յանձնարարեց որ զինքը ներկայացնեմ ընկերներուս :

Մամբրէն սկսաւ մեզ հետ շատ մօտէն տեսնուիլ և նոյն իսկ մեր քանի մը ժողովներուն ալ ներկայ գտնուեցաւ : Վերջապէս Մամբրէն մեր ներքին գոր-

ծերուն մեծ մասամբ տեղեակ էր։ Ուրեմն ցոյցին օրը Մամբրէն իբր վարդապետ կամ իբր ընկեր ընկերացաւ մեզի հետ պալատ երթալու։

Անեակին մէջ Աշըգեան մասնաւորապէս զիս իր քովը նստեցուց և Մամբրէն դիմացնիս նստեցաւ։ Աշըգեանի այս կերպ վարուիլն ինծի հանելուկ թուեցաւ, սկիզբէն ի վեր իրեն կ'սպառնայի և զինքը սպաննելու հրաման կուտայի, իսկ սենեակին մէջ Աշըգեան զիս մասնաւորապէս իր քովը կը նստեցնէր։ Ասիկա կատարեալ հանելուկ մը չէր։

Ապաիւ Համիտի աւագ թիկնապահ միւշիք Տէրվիշ փաշան զինուորական ընդհ. հրամանատարը և քանի մը պալատականներ սենեակէն ներս մտան։

Տէրվիշ փաշա ամենէն առաջ հետաքրքրուեցաւ Աշըգեանի որպիսութիւնով, թէ վերք և այլ ունի՞, ցոյցն ինչպէս սկսաւ և ինչպէս վերջացաւ։

Աշըգեան ըսաւ։

— Սկիզբէն մէկը սեղանին վրայ ելաւ և սկսաւ թուղթ մը կարդալ և ուրիշ անձ մ'ալ ինծի եկաւ և առաջարկեց որ զինքը պալատ տանիմ և Նորին Վեհափառութեան ներկայացնեմ. բնականաբար պիտի մերժէի և մերժեցի։ Անկէ վերջ առդի ունեցածը չեմ յիշեր, որովհետեւ քանիմը անգամ նուաղեցայ. չափէն աւելի չարչարեցին զիս, բայց չվիրաւորեցին։ Պատրիարքարանի դուռնէն դուրս ելած առն զիս պիտի սպաննէին, այն առն այս էֆէնտին (զիս ցուցնելով) զիս ազատեց անոնց ձեռքէն. կեանքս այս էֆէնտին կը պարտիմ։ Եղածներէն այսչափ կը յիշեմ։

Տէրվիշ և համանատար փաշաները շնորհակալութիւն յայտնեցին ինձ և ես ըսի։

— Շնորհակալութեան պէտք չկայ, իբր Հայ պար-

տականութիւնս էր Ազգիս Պատրիարքը պաշտպանել, փոյթ չէ թէ այդ պատճառաւ. ինչպէս կը տեսնէք թեթեւ կերպով վիրաւորուեցայ։

Փաշաները վիրաւորուելուս համար ցաւ յայտնեցին և դէպի Աշըգեան դառնալով ըսին։

— Անշուշտ սեղանին վրայ ճառ կարդացողը կը ճանչնաք։

— Ո՛չ, չեմ ճանչնար ըսաւ Աշըգեան։

Տէրվիշ փաշա ըսաւ Աշըգեանին։

— Քիչ մը հոս կեցէք և ձեր հանգիստը նայեցէք, մենք քիչ մը վերջը կուգանք։

Աշըգեանի ըսած խօսքերը և իր տրամադրութիւնը դէպի ինձ, գոնէ առասպել կը թուէին և չէի գիտեր թէ ինչ բանի վերադրեմ Աշըգեանի ընթացքը։ Կատարեալ Լաիիւրինթոսի մէջ կը գտնուէի, որուն մէջէն ելլելու համար ուղեղս պայթելու չափ կը մտածէի և չէի կրնար որոշ եզրակացութեան մը յանգիլ։ Որոշեցի անդգալի աչքի շարժումովս մը Մամբրէն խօսեցնել տալ։

— Սրբազան, իրօք ճառ կարդացողը չէք ճանչնար, հարցուց Մամբրէ։

— Իրաւ չեմ ճանչնար, որովհետեւ այդ թշուառականը մեզի յանկարծակիի բերաւ. ճանչնամ ալ (ուսերը թօթուելով) չեմ ըսեր ըսաւ, Աշըգեան։

— Ի հարկէ ըսելու չէ, ինչ պէտք կայ կառավարութեան յանձնել, իսկ քովերնիդ նստող էֆէնտին իսկապէս ձեր կեանքն մահուրնէ ազատած է։

— Արդէն այդ թուղթը կարդալէն յանկարծակիի եկանք, իսկ երբ մէկը եկաւ առաջարկեց պալատ երթալ՝ ինքզինքս կորսնցուցի, էֆէնտին դերը մեծ եղաւ և շատ յանդգնութիւն էր այդչափ զինուած մարդերէն զիս ազատել։

— Պարտականութիւնս կատարեցի, ըսի։

Գ. — ՀԱՅ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԻՒՆԸ

Հրամանատարը բազմութիւնը ցրուելու հրամանը տուած էր :

Յանկարծ փողոց: Կռուոյ դաշտ դարձաւ . մերինները զիմադրել սկսած էին , զօրքերը իրենց հրացանները կը գործածէին և մերինները իրենց ատրճանակները : Երկուքին մէջ սոսկալի կռիւ մը սկսած էր . մերիններն այն ատեն սկսան կատաղի կերպով զօրքերուն վրայ վրայ կրակել երբ տեսան որ Վանեցի Մանուկ Նալպանտեան զօրքերու սուխներուն տակ անկենդան գետին փռուեցաւ : Մերիններն առաջին Հայ նահա-

Մանուկ Նալպանտեան (Կէմ արմազ)

աակը և Հայ արեան վազելը տեսնելով փրփրած աջ ուձախ սկսան զօրքերուն վրայ կրակել :

Զինուորները կը հետապնդէին ատրճանակ արձակողները ձերբակալել :

Երբ մերինները Սեբաստացի Յովհաննէս Ղումրիկեան տասնապետին ըրած զիմադրութեան պատճառաւ սպանուիլը տեսան , սկսեցին խմբովին զօրքերուն վրայ յարձակիլ և անոնցմէ մէկ քանինը վիրաւորել :

Օգնական զօրք հասնելուն պատճառաւ , կրակը դադարած էր այլեւս : Փողոցին մէջ երկու Հայ նահատակներ փռուած էին , ինչպէս նաեւ 6 -- 7 հատ ծանր

կերպով վիրաւորուած զօրքեր : Թէեւ զօրքերէն 10 հատի չափ ու վիրաւորուած կային , բայց վէրքերնին այնչափ ծանր չէր : Կառքեր բերուեցան մեր երկու ընկերներուն դիակները և ծանր վէրք ունեցող զօրքերը անոնց մէջ լեցնելով տարին :

Պատուհանէն տեսայ ոստիկան Ասորի Կարապետը ծպտեալ վիճակի մէջ ձեռքը ատրճանակ բռնած , անշուշտ Հայերը հետապնդելու համար : Զօրքերը զինքը Հայ կարծելով իսկոյն վրան յարձակեցան և սկսան սուխահար ընել , առանց կարեւորութիւն տալու իր «Ոստիկան եմ , ոստիկան եմ» ըսելուն :

Յովհաննէս Ղումրիկեան

Զօրքերը հրացանի բռնելով Կարապետը գէպի մեր նստած տունը կը քշէին : Կարապետ զիս տեսնելով վազեց պատուհանի քովը եկաւ . արդէն սրտէն և ծոծրակէն արիւն կը վազէր , պաղատական ձեւով մը ըսաւ .

— Ամա՛ն , զիս ազատէ ասոնց ձեռքէն :

— Ըրած անթիւ վատութիւններուդ վարձքն է ատիկա , ըսի , կը յիշե՛ս որ . . . ին թելադրութեամբ կ'ուզէիր զիս ծուղակը ձգել , և չատ դժուարաւ օձիքս ազատեցի , հիմա տեսար որ ամէն ինչ ժամանակին իմացած եմ , վատերու վախճանն այս է , գիտցած եղիր : Կարապետ յանկարծակիի եկաւ , կարծելով թէ ես

իր լարած թակարդները չէի կռահած : Կարապետ գըլ-
խիկոր հեռացաւ և արդէն այնչափ խորունկ էին վէր-
քերը որ պողոտային բերանը հասնելու պէս գետին
փռուեցաւ անկենդան :

Տէրվիշ և հրամանատար փաշաները վերադարձան
և գրեթէ սպառնական ձեւով մը Աշրգեանը կ'ստիպէին
անպատճառ գտնալ ճառ կարդացողը , ու կ'ըսէին .

— Ճառ կարդացողը նիհար , երկայնահասակ , սրա-
ծայր մօրուքով երիտասարդ մ'է , անպատճառ պէտք
է գտնել այդ մարդը , որովհետեւ թուղբան և Սուլ-
թանին պատկերը կ'ոտրողն և իր ոտքովը կ'ոխտողն
ալ այդ մարդն է եղեր :

Աշրգեանը նորէն կրկնեց թէ ինքը չի ճանչնար ,
բայց ի հարկէ կառավարութիւնը պիտի գտնէ այդ
մարդը ըսաւ :

Ինչ ետքը եկաւ Յ. Արշարունի Վարդ . և քովս
նստեցաւ և չաքէթիս թեւը վար քաշեց ձեռքիս վրա-
յի վէրքը ծածկելու համար : Հրէջները վրաս յարձակե-
լու ատեն ուղեցին ատրճանակը ձեռքէս առնելու , շա-
քնդդիմացայ չտալու . վերջապէս ձեռքս բաւական վի-
րաւորելէ վերջ առին :

Պալատական թիկնապահ մը եկաւ և յայտնեց թէ
ինքը մասնաւորապէս Կայսեր կողմէ զրկուած է Աշրգ-
եանի որպիսութիւնը հարցնելու և տեղեկանալու թէ
Աշրգեան վնասուած և վիրաւորուած է :

Աշրգեան ոտքի ելաւ և ըսաւ .

— Կը խնդրեմ իմ կողմէ նորին Վեհափառութեան
քղանցքն համբուրեցէք և սրտազին երախտագիտու-
թիւնս յայտնեցէք թէ չնորհին Վեհափառին ու ե
վտանգէ զերծ եմ :

Թիկնապահը չնորհակալութիւն յայտնելով մեկնե-
ցաւ դէպ ի երջող :

Աշրգեանը պալատէն հեռագիր մը ստացաւ , հեռա-
գիրը թարգմանել տալէ վերջ խփոյն գունատեցաւ և
բարապաններուն հրամայեց որ շուտով Քաղ . Ժողովին
անդամներն կանչեն : Մինչեւ Տէրվիշ փաշայի վերա-
դառնալը , կառավարական քանի մը պաշտօնեաներ ալ
եկած էին , ինչպէս նաեւ Ոստիկանութեան նախարար
Քեամիլ պէյ :

Տէրվիշ և հրամանատար փաշաները քով քովի
նստած էին , խօսքը Աշրգեանին ուղղելով ըսին .

— Դուք տեղեկութիւն ունէ՞ք որ այսօր այս
ցոյցը պիտի ըլլար :

— Չորեքշաբթի օր լսեցի որ ցոյց մը պիտի ըլլար ,
բայց չէի գիտեր որ այսօր պիտի ըլլայ :

— Երբ Չորեքշաբթի լսեցիք , ինչո՞ւ կառավարու-
թեան լուր չտուիք :

— Ինչպէս լուր չտուի , անմիջապէս Քեամիլ պէ-
յին (Ոստիկանութեան նախարարը ցոյց տալով) գացի
ու տեղեկացուցի :

Անշուշտ դուք գիտէիք թէ ցոյց ընողներ որոնք
էին :

— Չէ , չէի գիտեր :

Տէրվիշ փաշա խօսքը Քեամիլ պէյին ուղղելով .

— Բաթրիք էֆէնտին ձեզի լուր տուա՞ւ :

— Այո՛ լուր տուաւ , բայց ես կարեւորութիւն
չտուի , որովհետեւ Հայոցմէ այս տեսակ յանդգնու-
թիւն մը չէի սպասեր :

Եւ խօսքն Աշրգեանին ուղղելով . հպատակ ազգե-
րը (ինչպէս վերջինն է Պուլիարիա) երբ կը հարստա-
հարուին , կը չարչարուին և կը տանջուին , երբ կառա-
վարութեան կողմէ այդ տեսակ բողոքներուն կարե-
ւորութիւն չի տրուիր և իրենց դժոխային կեանքին

մէջ կը մնան, վերջէն այդ ազգերը կ'ըմբոստանան և կ'ստիպուին ապստամբութեան դիմել, կամ այն է կ'ազատուինք և կամ կ'ոչնչանանք ըսելով: Բաթրիգ էֆէնտի: Քանի մը տարի է որ դուք հայերդ ալ այդ վիճակն ունէիք: ձերինները պէտք էր ուրիշներու օրինակին հետեւէին. անոնց նման գաւառներէն և դուրսէն սկսէին, ոչ թէ Մայրաքաղաքէն որուն նմանը տեսնուած չէ, և ան ալ այսպէս նուիրական օր մը: Ուստի ես այս մտածումով էր որ կարեւորութիւն չտուի:

Տէրվիշ փաշա՝ հրամանատար փաշան հետն առնելով վերի սենեակը ելաւ:

Քեամիլ պէյ իր բոլոր խօսքերը լուրջ և պաղարիւն կերպով արտասանած էր: Նոյնիմաստ խօսքեր նորէն կը կրկնէր Ալըգեանին, անշուշտ առանց կասկածելու և կարծելու թէ վերի սենեակին մէջ Տէրվիշը և հրամանատարը ինչպէս կը դաւեն և իրեն համար ինչէր կը պատրաստեն: Ի՞նչ փոյթ իրեն եթէ այդպէս ալ ըլլար, չէ՞ որ իր խօսքերը իր ազնուութեան, արդարադատութեան և ազատամտութեան ապացոյցներն էին, և իր ըսածները կատարեալ իրողութիւններ և ճշմարտութիւններ էին:

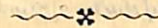
Վերի սենեակէն պահարան մը վար տարուեցաւ և հեծեալ զօրքի մը յանձնուեցաւ, քանի մը վայրկեան վերջը պահարան մը եկաւ վեր տարուեցաւ. ինչպէս կ'երեւէր զրկուածին պատասխանն էր, անշուշտ հռազիր էր եկածը:

Տան դրան առջեւ կառք մը պատրաստուեցաւ և վերէն պալատական մը եկաւ և Քեամիլ պէյին ըսաւ.

— Պալատէն ձեզ կ'ուզեն, Իրատէ կայ:

Քեամիլ պէյը դրան առջեւ կեցող կառքին մէջ դրին և քովը պալատական մը ու հեծեալ երկու զօրքեր կառքին ետեւէն մեկնեցան:

Խեղճ հայասէր Քեամիլ պէյը իր արդարասիրութեան ու ազատամտութեան զո՞հ կ'երթար...:

Ե. — ՀԱՅ ՄԱՏՆԻՉՆԵՐ

Ալըգեանի յայտարարութենէն վերջ շատ հեշտութեամբ և անկասկած ու պատուաւոր կերպով կարող էի փաշաներէն ներողութիւն խնդրել ու հեռանալ, և թէ միշտ կրնայի մեկնիլ, քանի որ հսկողութեան ներքեւ չէի, սակայն սերելի ընկերներու մահը տեսնելով չափէն աւելի վշտացած էի, և վերջապէս կրնայի մտածել թէ հեռանալս աւելի խոհեմութիւն էր: Բայց ուրիշ պարագայ մը կար, չէ՞ միտ խղճիս դէմ ուխտած էի ընծի յանձնուած ծրագիրը դործադրել և ընկերներու հանդէպ պատասխանատու չըլլալ: Չէ՞ միտ որ այդ պարագան որչափ ալ սուղ արժէր ինձ համար կարեւորութիւն չունէր, քանի որ գիտակցաբար ստանձնած էի այդ դերը և մինչեւ վերջը կատարել ջանայի, ուրեմն պէտք էր մինչեւ վերջը աշխատէի և ոչ թէ իբր դասալիք խոյս տայի: Ահա այսպէս կը մտածէի և այդ պատճառաւ էր որ չէի ուզեր հեռանալ:

Երեւոյթը դեռ այնչափ կասկածելի չէր. Ալըգեանը պալատ տանելու յոյսեր կ'երեւէին, և ես կը կարծէի որ անպատճառ պիտի կասկածին թէ ես եմ իրենց փնտռած մարդը, զիս ալ պալատ պիտի տանէին Ալըգեանի հետ. որով ինծի յանձնուած պաշտօնը կատարած կ'ըլլայի արդէն:

Նստած տուներնիս կարծես պաշտօնատուն մը դարձած էր. լրտեսներ իսկ ել ու մուտ կ'ընէին, որոնցմէ մէկ քանինները կը ճանչնայի ուրիշներու ցուցմունքներով:

Տէրվիշը և հրամանատարը կրկին եկան , և այս անգամ քիչ մը անհանգիստ կ'երեւէին . այդ անհանգիստութեան և վրդովման պատճառը՝ ճառը կարգացողը չգտնելն էր :

Նորէն նոյն նկարագրութիւնը . բայց Աշրգեան իրենց ըսած էր թէ ես եւ եղեր իրեն կեանքը մահուընէ ազատողը : Տէրվիշին քանի մը խօսքերէն այնպէս կ'ենթադրուէր որ Աշրգեանը Պալատ տանելու պէտք չպիտի ըլլայ , այլ միշտ կը պնդէին թէ այդ օրը պէտք է ճառը կարգացողը գտնել :

Ժամերը կը սահէին , բաղմունքները դեռ բոլորովին ցրուած չէր . գործին վախճանին կ'սպասէին : Սրտիս մէջ քաղցր յիշատակները ելեւէջ կ'ընէին երբ կը տեսնէի Անպարճեանն ու Աշրգապաշեանը , որոնք իբր հանդիսատեսներ և հետաքրքիրներ՝ բաղմունքեան մէջ ժողովուրդային . ակնարկներով շատ բաներ կը հասկնայինք և կը հասկցնէինք իրարու :

Տէրվիշին մտադրութիւնն ուրիշ կերպով կը պարզուէր մտքիս մէջ . Աշրգեանը Պալատ չտանիլ և միայն զիս փնտռել . յոգնած ուղեղովս այն եզրակացութեան եկայ թէ հոս մնալէս և կամ հեռանալէս ո՞րը աւելի տրամաբանական է և հեռանալը զիս պատասխանատուութեան չհնթարկեր : Այս մտածումներով կ'օրօրուէի , և ուղեցի սենեակէն դուրս ելլել և ժողովուրդային միւս մասերուն մէջ կամ նոյն իսկ դուրսը : Սենեակէն դուրս ելլելէս վերջ , դէմս եկաւ մեր ընկերներէն բարապան . . . օր և կամացուկ մը ինծի հասկցուց որ , զիս ճանչնալու համար Տ . Սուքիաս քահանան պիտի բերեն : Իսկոյն ատրճանակս ուղեցի , որ կառքէն իջնելէ վերջ իրեն տուած էի որ պահէ : Մենք այս խօսակցութիւնն իսկ դեռ չաւարտած , սանդուխէն վեր

կ'ելլէր Տ . Սուքիաս քահանան : Բարապանը սենեակին դրան քովը քաշուեցաւ և ես իր ետեւի անկիւնը նստայ , որպէս զի Տ . Սուքիաս զիս չտեսնէ :

Տ . Սուքիասին կը հետեւէին այն լրտեսները որոնք քանի մը անգամ եկած ու մեկնած էին : Տ . Սուքիաս սենեակը մտնելէն վերջ , իսկոյն լրտեսները կանգ առին և դարձան ինծի նայեցան : Տ . Սուքիաս զիս մատնանիչ ըրած էր , թէ փնտռածն ինչն է ես եմ :

Լրտեսները բարապանը մէկ կողմ առին և ես անտարբեր կերպով նստած կը ծխէի :

— Էֆէնտի , քիչ մը վեր կը հրամմէք :

— Ինչո՞ւ , վերը ի՞նչ կայ , ըսի :

— Մէկը կայ որ պիտի գայ ձեզի հետ խօսելու :

— Ո՞վ ըլլալը կրնամ հասկնալ ըսի :

— Վերջէն պիտի հասկնաք անշուշտ :

— Դիմադրութիւնս զո՞ւր էր . . .

Վերի սենեակը ո՛չ ոք կար . դիմացը պարտէզին վրայ նայող պատշգամ մը կար , սենեակին պատուհանէն ընկերներուս հասկցուցի թէ ձերբակալուած եմ , և պատշգամին կողմը դալու նշան տուի իրենց : Պատշգամէն կտոր մը չուան կար կախուած . Պատշգամէն կարելի էր պարտէզ իջնել և պարտէզին փոքրիկ դռնէն ետեւի խուլ փողոցը ելնել : Դիտաւորութիւնս ընկերներուս հասկցուցի և իրենք ըսին թէ պատրաստ են դիւրութիւններ տալու :

Պատշգամը շատ բարձր էր և ներքեւը քարէ սալայտակ , ցատկելը վտանգաւոր էր : Կը պատրաստուէի մէջքիս դօտին քակել չուանին կցել և չուտով վար իջնել : Ընկերներէս քանիները դռնակին քով կ'սպասէին . յանկարծ սանդուխէն ոտքի ձայներ լսեցի . իսկոյն առանց չլուկի սենեակին անցայ : Հայ երիտասարդ մը եկաւ և ածապարանօք ըսաւ .

Տէրվիշը և հրամանատարը կրկին եկան, և այս անգամ քիչ մը անհանգիստ կ'երեւէին. այդ անհանգիստութեան և վրդովման պատճառը՝ ճառը կարդացողը չգտնելն էր:

Նորէն նոյն նկարագրութիւնը. բայց Աշրգեան իրենց ըսած էր թէ ես եմ եղեր իրեն կեանքը մահուընէ ազատողը: Տէրվիշին քանի մը խօսքերէն այնպէս կ'ենթադրուէր որ Աշրգեանը Պալատ տանելու պէտք չպիտի ըլլայ, այլ միշտ կը պնդէին թէ այդ օրը պէտք է ճառը կարդացողը գտնել:

Ժամերը կը սահէին, բազմութիւնը դեռ բոլորովին ցրուած չէր. գործին վախճանին կ'սպասէին: Սրտիս մէջ քաղցր յիշատակները ելեւէջ կ'ընէին երբ կը տեսնէի Անպարճեանն ու Աշրգալաւեանը, որոնք իբր հանդիսատեսներ և հետաքրքիրներ՝ բազմութեան մէջ ժուռ կ'ուզային. ակնարկներով չատ բաներ կը հասկնայինք և կը հասկնէինք իրարու:

Տէրվիշին մտադրութիւնն ուրիշ կերպով կը պարզուէր մտքիս մէջ. Աշրգեանը Պալատ չտանիլ և միայն զիս փնտռել. յոգնած ուղեղովս այն եզրակացութեան եկայ թէ հոս մնալէս և կամ հեռանալէս ո՞րը աւելի տրամաբանական է և հեռանալը զիս պատասխանատուութեան չեւթարկեր: Այս մտածումներով կ'օրօրուէի, և ուղեցի սենեակէն դուրս ելլել և ժուռ գալ տան միւս մասերուն մէջ կամ նոյն իսկ դուրսը: Սենեակէն դուրս ելլելէս վերջ, դէմս եկաւ մեր ընկերներէն բարապան...ը և կամացուկ մը ինծի հասկցուց որ, զիս ճանչնալու համար Տ. Սուքիաս քահանան պիտի բերեն: Իսկոյն ատրճանակս ուղեցի, որ կառքէն իջնելէ վերջ իրեն տուած էի որ պահէ: Մենք այս խօսակցութիւննիս դեռ չաւարտած, սանդուխէն վեր

կ'ելլէր Տ. Սուքիաս քահանան: Բարապանը սենեակին դրան քովը քաշուեցաւ և ես իր ետեւի անկիւնը նստայ, որպէս զի Տ. Սուքիաս զիս չտեսնէ:

Տ. Սուքիասին կը հետեւէին այն լրտեսները որոնք քանի մը անգամ եկած ու մեկնած էին: Տ. Սուքիաս սենեակը մտնելէն վերջ, իսկոյն լրտեսները կանգ առին և դարձան ինծի նայեցան: Տ. Սուքիաս զիս մատնանիչ ըրած էր, թէ փնտռածնին ես եմ:

Լրտեսները բարապանը մէկ կողմ առին և ես անտարբեր կերպով նստած կը ծխէի:

— Էֆէնտի, քիչ մը վեր կը հրամմե՞ք:

— Ինչո՞ւ, վերը ինչ կայ, լսի:

— Մէկը կայ որ պիտի գայ ձեզի հետ խօսելու:

— Ո՞վ ըլլալը կրնամ հասկնալ ըսի:

— Վերջէն պիտի հասկնաք անշուշտ:

— Դիմադրութիւնս զո՞ւր էր...

Վերի սենեակը ո՛չ ոք կար. դիմացը պարտէզին վրայ նայող պատշգամ մը կար, սենեակին պատուհանէն ընկերներսուս հասկցուցի թէ ձերբակալուած եմ, և պատշգամին կողմը գալու նշան տուի իրենց: Պատշգամէն կտոր մը չուան կար կախուած. Պատշգամէն կարելի էր պարտէզ իջնել և պարտէզին փոքրիկ դռնէն ետեւի խուլ փողոցը ելնել: Դիտաւորութիւնս ընկերներուս հասկցուցի և իրենք ըսին թէ պատրաստ են դիւրութիւններ տալու:

Պատշգամը չատ բարձր էր և ներքեւը քարէ սալադատակ. ցատկելը վտանգաւոր էր: Կը պատրաստուէի մէջքիս դօտին քակել չուանին կցել և չուտով վար իջնել: Ընկերներէս քանիները դռնակին քով կ'սպասէին. յանկարծ սանդուխէն ոտքի ձայներ լսեցի. իսկոյն առանց չչուկի սենեակն անցայ: Հայ երիտասարդ մը եկաւ և աճապարանօք ըսաւ.

— Խաչիկը ինչ որ ըսէ մի պատասխաներ :

Դաժանադէմ քօմիսէր Հիւսնիին կ'ընկերանար Խաչիկ փաստաբանը և քանի մը ոստիկաններ :

Խաչիկ ինծի հարցուց .

— Անունդ ինչ է :

.....

— Կարնեցի՞ ես , ըսելով սկսաւ ժպտիլ :

Խաչիկի շնական ժպտումը հեգնանք էր Կարնոյ ցոյցին . իսկոյն ոտքի ելայ և քովիս աթոռ առնելով ուղեցի գլխուն իջեցնել : Հիւսնին և ոստիկանները միջամտեցին : Հիւսնին զիս հանդարտեցնելու համար նորէն տեղս նստեցուց , ուրկէ արդէն կրնայի տեսնել պատշգաւմը , որ իրենց մեկնելէն վերջ իսկոյն գործի պիտի սկսէի : Հիւսնին ուղեց անունս հասկնալ և ես իրեն ըսի չոր չեշտով մը .

— Եթէ այս մարդը հարցաքննիչ չէր , ինչո՞ւ անունս և ուրտեղացի ըլլայս կ'ուզէր հասկնալ իսկ եթէ երբեք ես ձերբակալեալ մ'եմ , կարծեմ հոս հարցաքննութեան սենեակ չէ :

— Շատ իրաւունք ունիք այդպէս ըսելու , ըսաւ Հիւսնին , և գլխով Խաչիկին նշան ըրաւ որ մեկնին :

Խաչիկ՝ Հիւսնին առաջնորդեց պատշգաւմը , ցոյց տուաւ կախուած չուանը և պարտէզին դռնակը , և հասկցուց թէ կրնամ փախչիլ : Հիւսնին ինքզինքին գալու պէս սկսաւ մտածել և գլխով հաւանութեան նշան ըրաւ : Ոստիկաններէն մէկը պատշգաւմ թուղուց և երկուքը նստած սենեակիս դրան քով : Հիւսնին վրաս խուզարկել տուաւ , ոչինչ չկար : Շատ կը ցաւէի որովհետեւ Խաչիկի ցուցմունքով փախչելուս յոյսը փճացած էր :

Հիւսնին ոստիկաններուն պատուիրեց որ զիս պա-

տուհանին քով չը նստեցնեն . մի գուցէ ինքզինքս պատուհանէն վաք նետեմ , իր ըրած այս կարգադրութիւնը տեսնելով ըսի .

— Շատ կը սխալիս , ես քու կարծած Հայերէն չեմ , ի՞նչպէս մէկը ըլլայս վերջը պիտի իմանաս :

— Շատ ճիշդ է այդ խօսքդ . ինչ հարի՞ր տարուան Պոլիսը այսպիսի բան մը տեսած չէր , և չէինք կարծեր որ ձեզի պէս մէկը գանուի որ ասանկ Ազիգօր մը ամբողջ Պոլիս տաղնուվրայ ընէ , (զիս պատուհանին առջեւ տանելով) տե՛ս այս վիճակը , տե՛ս այս ի՞նչ է , պատերազմի դա՞շտ է :

— Չեմ գարմանար՝ ձեր թուրք պաշտօնեաներուն խելքերն իրարմէ չեն տարբերի բնաւ . միթէ չէ՞ք գիտէր թէ Հայերուն պահանջն ի՞նչ է : Թող չընէիք ու չգտնէիք , և եթէ նորէն շարունակէք , ասկէ աւելի վատթարն պիտի տեսնէք :

Քանի մը խօսքեր մուտաց և դուրս ելաւ : Նստած սենեկիս պատուհանէն ընկերներուս հասկցուցի թէ փախչելու յոյս չկայ այլեւս և հակոգութեան տակ եմ :

Հեռագիրներն անընդհատ կը շարունակուէին , որով վայրկեանէ վայրկեան նորութիւններ երեւան ելլելու կ'սպասուէր :

Ստացուած հեռագիրէ մը վերջ անմիջապէս կառք մը պատրաստուեցաւ դրան առջեւ , ես կը կարծէի թէ Աշրգեանի հետ զիս պալատ պիտի տանին :

Վարէն յիսնապետ մը եկաւ զիս վար տանելու . ուրախ դուարթ հետեւեցայ կարծելով թէ Աշրգեանի հետ պալատ պիտի երթանք :

Յիսնապետը զիս առաջնորդեց Աշրգեանի նստած սենեակը : Սենեակին մէջ այնչափ բազմութիւն լիցուած էր որ հազիւ յիսնապետին հետ կենալու տեղ մը

գանուեցաւ մեզ համար : Սենեակէն ներս մտածիս պէս Աշըգեանի դէմքն աչքիս զարկաւ : Աշըգեան բոլոր ուշադրութիւնը լարած , և ինչպէս կ'ըսեն , աչքերը չորս բացած , կարծես ինծի կ'սպասէր :

Սենեակին մէջ խորըն լուսթլւն մը կը փրէր , ամբողջի ուշադրութիւնը դէպ ի ինձ դարձած էր , ուստի սկսան կարգաւ խօսիլ և մտանտնելի :

Տաճատ Վրդ . բաւ . այս է որուն ճակատն համբուրեցի Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ և իր ընկերը ըսաւ որ ճառ կարգացողը , թուղրան և սլաակերը կոտրողը այս է :

Սուքիաս քահանան բաւ . այս էր ճառ կարգացողը , որուն ձեռքէն յափշտակեցի և չթողուցի որ կարգար :

Աշըգեան բաւ . այս է ճառը կարգացողը և վերջէն ինծի սպառնացողը որ զինքը Պալատ ամսիմ և Նորին Վեհափառութեան ներկայացանեմ :

Սիմէան Եպիսկոպոս բաւ . այս էր որ Բաթրիգ էֆէնտին սպաննել կ'ուզէր և զիս եկեղեցիին մէջ զեւտին գլտորելով դէպի Պատրիարքարան գնաց :

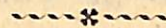
Լուսարար Յովհաննէս բաւ . այս էր ճառը կարգացողն և ինքզինքն մեռած ձեւացնելով , նորէն ոտքի ելաւ և դէպի Պատրիարքարան գնաց :

Տէրվիշ փաշա ուզեց որ խօսիմ , իսկ ես մատիս չարժուժով մերժեցի :

Ես չէի ուզեր խօսիլ , որովհետեւ կը մտածէի թէ Պատրիարք մը , Եպիսկոպոս մը , Վարդապետ մը , Քահանայ մը , որ Հայկական այդ ճգնաժամին մէջ մատնութիւնն և դաւաճանութիւնն իրենց համար պարծանք մը և դէպի բռնապետ կառավարութեան մը ծառայութիւն ընել կը համարէին , մինչ անդին Հայաս-

տանի մէջ գտնուող թշուառ ժողովուրդը մը իր վիճակին բարեփոխման և ազատութեան յոյսն ասոնց վրայ դրած է . վախ ողբալի Հայ ժողովուրդ , մ'նչեւ երբ . . . :

Հարիւրապետ մը և յիսնապետ մը Հիւսնիին հետ սանգուխէն վար իջեցուցին զիս և դրան առջեւ կեցող կառքին մէջ դրին :

Զ.-ԱՐՅԱՎԱՐԳ ԶԻՆՈՒՄԵՐԱՆ ԱՅՅԱՆ

Մեցի Կիլիկոս

Կառքին մէջ քովս նստած էր հարիւրապետն և դիմաց յիսնապետ մը , կառապանին քով ենթասպայ մը և կառքին կը հեռուէին չորս կողմէ վեց հեծելազորքեր :

Կառքը դիտմամբ կամաց քալեցնել կուտային, անշուշտ պարծենալու և կամ ցուցադրելու թէ կառավարութիւնը կարող է տեղն ի տեղը ձերբակալել յանցաւորները և կամ դէպքի պարագլուխները:

Սրտիս մէջէն կը բացագանչէի՝ «Հայ մատենիչներ», իսկ արտաքսւստ այնպէս կը ձեւացնէի թէ եղածը ինծի հաճոյք կը պատճառէր:

Փողոցներուն, պատուհաններուն և պատշգամբներուն մէջ խոնուած բազմութիւնը թող տեսնէր թէ բռնակալութեան դէմ պէտք է ըմբոստանալ. թէ Հայերն ալ ուրիշներուն նման ազատուիլ կ'ուզեն, Հայերը թող տեսնէին թէ այդ միջոցաւ կարելի է ազատուիլ, և վերջապէս Հայերը թող զգային որ իրենք ալ իբր Հայ պէտք էր իրենց պարտականութիւնները կատարէին:

Կառքը միշտ նոյն դանդաղութեամբ հասաւ Սպարապետութեան դուռը:

Պայագիտի հրապարակը խոնուած բազմութիւնը շատ տարօրինակ բան մ'էր. ամբողջ հրապարակը լեցուած էր առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան. իսկ Սպարապետութեան փակը զինուորներով և սպաներով լեցուն էր: Կառքերնիս երբ դուռի մը առաջ կեցաւ, արդէն տասնէ աւելի հրացանակիր զօրքեր հոն կ'սպասէին և սանդուխտ մը վեր հանեցին: Սանդուխին երկու կողմերն և մինչեւ երթալիք սենեակին դուռը սպաներ, պաշտօնեաներ ու զինուորներ կեցած էին. երբ իրար կը հրմշտկէին. լսեցի որ կ'ըսէին իրարու. «Խնչո՛ւ զիրար կը հրմշտկէք, քանի որ տեսաք անգամ մը»: Հասկցայ որ անոնք զիս տեսնելու և դիտելու համար հոն կեցած էին: Սենեակէն ներս մտանք քանի մը բարձրաստիճան սպաներ նստած էին: Անունս, մականունս, ո՛ւր տեղացի և քանի տարեկան ըլլալս

հարցնելէ վերջ, հոն կեցող հազարապետին ըսին. «Վա՛ր տարէք»:

Հազարապետը Սպարապետութեան բակի դէպի մէկ անկիւնի չէնք տարաւ զիս և սկսան գրեթէ մերկացնել. միմիայն շապիկ մը և ներքնաշոր մը թողուցին վրաս: Գոնէ քովս թաշկինակ մը ունենալ ուզեցի, բայց չտուին:

Արդէն առաջին անգամն էր որ այդ տեսակ բան մը կը տեսնէի և թէ բնաւ լսած ալ չունէի. ուստի որչափ որ կը մտածէի, չէի կարող եզրակացութեան մը յանգիլ, չէի գիտեր թէ զիս այդպէս մերկացնելուն պատճառն ի՞նչ է կամ մերկացնելէ վերջ ի՞նչ պիտի ընեն. որոշեցի համբերել, կարծելով որ քիչ վերջը ամէն ինչ պիտի պարզուի:

Սալայատակ փոքրիկ խուցի մը մէջ դրին զիս, առանց նոյն իսկ խոտէ խշտակի մը՝ երեք զինեալ զինուոր պահապաններու յանձնելով. ուրեմն այդ փոքրիկ և քարայատակ խուցը իմ բանտս էր այլեւս:

Մահուանս չափ ատելի թուեցաւ այդ խուցը ինծի, կախաղանի չուանը աւելի հաճելի էր ինծի քան թէ այդ խուցը, քանի որ ծրագիրը վիժեցաւ և գոնէ ես իմ նպատակիս չհասայ. կախաղանը աւելի լաւ էր որ մահս վայրկեանական կ'ըլլար: Փորձառուներ կրնան գիտնալ այն ցաւալի վիճակը, որուն ենթարկուած էի:

Քանի մը ժամ առաջ ընկերներուս հետ ուրախ զուարթ կ'երթայինք հոն, ուր որ պէտք էր. կա՛մ մեր նպատակն իրագործել կամ մեռնիլ և կը յուսայինք ձեռնարկուած գործի յաջողութիւնը: Գէթ ես այն ատեն ինքզինքս շատ երջանիկ և բարեբախտ կ'զգայի. քան թէ ողջ մնալով ծրագրի և գործի վիժումը տեսնելով տառապիլ և կսկծալ. ուրեմն ես ա-

բարածնություն ամենէն դժուարն է արդարձանիկն եմ եղեր, կ'ըսէի: Մաքիս մէջ հետեւեալ խօսքերը իրենց խուլ արձագանքը կուտային. Ոչ, չպիտի ընկերակիմ չպիտի լնկճուիմ և մինչեւ վերջի օրհասական վայրկեանը ընաւ երբեք չպիտի յոռահատիմ, ինչ դրութեան ալ ենթարկուիմ և ինչ անտանելի վիճակ ալ ունենամ. ահա այս մասին այս է իմ որոշումս, որուն վրայ կառչած պիտի մնամ մինչեւ վերջը:

Վայրկեանը վճռական էր և սոսկալի ճգնաժամ կ'անցընէի. պէտք էր ժամ առաջ որոշէի և ծրագրէի ատկէց վերջ ընկիւնքներս:

Գլխուս վէրքերը սոսկալի կերպով կը ցաւէին. վէրքերը այդ արիւնաթաթախ վիճակին մէջ մնացած էին. առանց նոյն իսկ հարեւանցի և նախնական դարմանի մը: Կ'զգայի որ գլխուս կրած թուռնյաքներէն և բիրերու հարուածներէն գլխուս քանի մը տեղեր ուռենալ կ'սկսէին, կոտրած ակռաներու ցաւն ու կսկիծն անտանելի էր. բայց ես այդ տեսակ վէրքերով և կսկիծներով զբաղելու ժամանակ չունէի: Գիտէի որ առաւօտուն հարցաքննութիւնս պիտի սկսէր, պէտք էր ամփոփ մտքով առտու չեղած պատասխանս պատրաստէի լուրջ և հեռատես կերպով, որովհետեւ կ'զգայի թէ անզգոյշ և սխալ պատասխան մը կարող է գործը վտանգել և ընկերներս անելանելի կացութեան մը ենթարկել: Ուստի հետեւեալ եզրակացութեան յանգեցայ և որոշեցի:

Մինչեւ վերջին վայրկեան անվհատ և վեհանձն մնալ, ինչ որ պիտի նշանակէր Յեղափոխականի մը վայել ընթացքը, և թէ սուրբ դործին և Հնչակեան կուսակցութեան պատիւը գեր ի վեր պահել:

Մինչեւ վերջին վայրկեանը ուրանալ, ուրանալ

մինչեւ այն աստիճան՝ որ Հնչակեան կուսակցութեան բրէսդիժը բարձր մնար սակայն:

Ձերբակալուած ընկերներու և Հայերու վերադրուած մասնակցութիւնը, յանցաւորութիւնը և տրուելիք պատիժը՝ իմ վրայ կեդրոնացել և ջանալ զանոնք անմեղ զոհեր և զրազարեալներ ցոյց տալ: Վերջապէս անվհատ կերպով պէտք էր ջանայի որ ինձմէ զատ ուրիշ ընկերներ չդատապարտուին, և այլն և այլն:

Խուց մտնելէս ի վեր հետաքրքրներու չարք մ'էր որ սկսեց և տեւեց քանի մը օր, զինուորական պաշտօնեայ և Ներսիսյանի. բայց ոչ ոքի արտօնուած էր ինձի հետ բառ մը իսկ փոխանակել. միայն կը դիտէին ու կը հեռանային. որովհետեւ խցիկիս դուռը մինչեւ վերջը բաց թողուցին: Միայն երբեմն Ներսիսյաններուն արտօնուած էր խօսիլ ինձ հետ բանտի անօրէնին ներկայութեան, Թորքերէն լեզուով:

Ջնայելով որ առաւօտուն փոքրիկ նախաճաշ մը ըրած էի, երեկոյն զինուորներէս արուած կերակուրէն ինձի ալ տուին. մերժեցի, որովհետեւ ցոյցի վիժումը սիրտս խոցած էր, և Հայ մատնիչներուն ընթացքը զայրոյթս իր գազաթնակէտին հասցուցած էր, մասնիչ մը, որուն յանձնուած էր Հայութեան ճակատագիրը: Միայն կը ծխէի և միշտ կը ծխէի:

Ձինուորական վերարկուի մը (հաղմուրլուք) մէջ փաթթուելով քարերուն վրայ գիշերը լուսացուցի, և արդէն մինչեւ վերջը վերմակս, անկողինս և ամէն ինչս այդ վերարկուն եղաւ:

*
*
*

Հազարապետի մը առաջնորդութեամբ, ևնթասպայէ մը և երկու հրացանակիր զօրքերէ շրջապատուած՝ (մինչեւ հարցաքննութեան վերջանալը այս ձեւ

ւով կ'երթայի հարցաքննութեան) ստանդուսէն վեր ելանք ու մեծ սենեակէ մը ներս մտանք :

Մէջտեղը դուռած էր կանանչ չուխայով ծածկուած սեղան մը, որուն գլուխը նստած էր Սպարապետ Ալի Սախա փաշա, իրմէ քիչ հեռու Տէրվիշ փաշա : Սեղանին երկու կողմերը նստած էին միւշիք, ֆէրիզ և լիվա 12 փաշաներ. սեղանին վարի ծայրը նստած էր հռչակաւոր հարցաքննիչ Հիւսէյին Սրտզը և հարիւրապետ մը իբր քարտուղար : Իսկ ինծի աթուռ մը ցոյց տուին որ Տէրվիշին քովը պարապ կը մնար :

Խօսքը Տէրվիշ փաշայինն էր, ինձ ազդեալ .

«Ինչպէս կը տեսնես արտակարգ ժողով մը կազմուած է ձեր բրած ցոյցին պարագաները ստուգելու համար : Ժողովին միշտ պիտի նախագահէ Սպարապետ փաշան. իսկ ես Ն. Վեհափառութիւն Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ Կայսեր կողմէ ամէն օր ներկայ պիտի գտնուիմ հարցաքննութեան և իրիկունը արդիւնքը պիտի ներհայացնեմ վեհ. Կայսեր : »

Երբ ներկաները ո՛ր և է գիտողութիւն մը չըրին Տէրվիշի լսածներուն, ես այդ խօսքերն իրական պիտի նկատէի և իրօք ժողովն այդպէս և նոյն կազմով շարունակուեցաւ մինչև զատապարտութեան օրը :

Սովորական պարզ հարցումներէ և ձեւակերպութիւններէ վերջ՝ կարգը եկած էր հարցնելու թէ ինչո՞ւ և ինչ նպատակաւ այդ ցոյցն ըրած էինք :

Ես բացարձակապէս ուրացայ իմ մասնակցութիւնս և պարագլուխ ըլլալս : Եղածը զրպարտութիւն մ'է նկատեցի և ինքս այդ զրպարտութեան զոհը :

Մայր եկեղեցիին մէջ գտնուիլս ինծի համար բնաւ յանցանք մը չէ լսի, քանի որ Հայ մ'եմ :

Խօսքս Տէրվիշ փաշային ուղղելով .

Ձեռ կարծեր որ դուք և հրամանատար փաշան այնչափ անագնիւ ըլլաք որ հոս այդ ժողովին մէջ չըսէք թէ Ալըգեան Պատրիարք երեք անգամ ձեզի յայտարարեց որ ես եղած եմ իր կեանքն ազատողը . իսկ չը գիտեմ թէ վերջէն Ալըգեան ինչ մասածելով իրեն երթակայ կղերականները հաւաքելով ինծի զրպարտել տուաւ : Փաշա՛, դուք և հրամանատար փաշան չէի՞ք որ ինծի շնորհակալութիւն յայտնեցիք թէ Ալըգեանը մեռցնելէ ազատելու համար իրական վտանգը աչք առած էի, իսկ հիմա զիս ցոյցին պարագլուխ և յանցաւոր կը նկատէք . անա զարմանալի կէտը հոս է . եթէ ճառ կարդացող և Թուղթան ու պատկերը կոտորոն ես ըլլայի, ինչո՞ւ ձեր գալէն առաջ և վերջը չհեռանայի, երբ հսկողութեան ներքեւ չէի. և եթէ երբեք ես ըլլայի, մընչեւ վերջ Ալըգեանի հետ ծունկ ծունկի նստած սիկառ չէի ծխեր. վերջապէս եթէ ես ըլլայի ապո՛ւշ էի որ չհեռանայի առանց իսկ կասկածանաց տեղի տալու : Քանի մը անգամներ եկաք և ճառ կարդացողը նկարագրեցիք և պահանջեցիք Պատրիարքէն որ ցոյց տայ, այլեւս տարակուսելու պէտք չէր մնար թէ դուք զիս կը փնտռէք եղեր, քանի որ երէկ 4—5 ժամ ձեր ներկայութեան մնացի ըսել է յանցաւոր ես չէի որ չէի հեռանար : Կարծեմ ժողովը այս մասին տուած բացատրութիւնս բաւական կը սեպէ :

Խրիմեանի մասին եղած հարցման պատասխանեցի .

Խրիմեան հայրենակիցս էր և իր աշխարհական եղած ատեն, եթէ հայրս հաւանէր, մեզի փեսայ պիտի ըլլար : Իբր հայրենակից և նշանաւոր մէկը բնաւ վնաս մը չկար կարծեմ իրեն հետ տեսնուելէս և իրեն այցելութեան երթալէս, ինչպէս որ ինքը իր ուզած միջոցին խանութս կուգար, միթէ կարելի՞ էր իրեն ըսել որ

խանութս չի գայ, ընդհակառակն հաճոյք կ'զգայի որ ինքնին մեծ պատիւ մը և բարեբախտութիւն մ'էր ինձ համար: Իսկ թէ ինձ ծանօթացուցած է Հայ հարուստներու. ես չնորհակալ եղած եմ և պէտք էր ըլլայի, գալով հարուստներու անուններուն, բնաւ պարտաւոր չեմ յայտնելու և չպիտի յայտնեմ ալ, և դուք իրաւունք չունիք զիս ստիպելու որ հարուստներու անունները տամ:

Այդ սուսօյնն օրը կարգ մը այդ տեսակ հարցումներ ինձի ուղղելէն և պատասխանելէ վերջ զիս խուցս վերադարձուցին:

Երեկոյեան ժամը մէկին միջոցին դեր-հաղարապետ մը խուցիս դրան առջեւ կեցաւ և քմծիծաղով մը ըսաւ.

— Աչքդ լոյս, այսօր քանի մը Հայեր ալ բերինք, որոնք խոստովանեցան թէ քու ընկերներդ են:

— Ես բնաւ ընկեր չունիմ. ըսածնին սո՛ւտ է:

Գլուխը երերցնելով և սպառնական շեշտով մը.

— Հիմա դեռ նոր ես, կամաց կամաց քեզի կը վարժեցնենք, քեզի խրճողք քեզի ամենքը սուտ կ'ըսեն և դո՛ւն ճիշտ կ'ըսես, ես քեզի այս գիշեր կը կը սորվեցնեմ ամէն բան:

Եւ անկից վերջ սկսաւ խիստ նախատական խօսքեր ուղղել դէպի Հայ Ազգը և դէպի Հայութիւնը և դեռ պիտի շարունակէր իր գոհիկ խօսքերը, զինուոր մը եկաւ և ըսաւ թէ հաղարապետը զինքը կ'ոռզէ: «Քիչ մը վերջը կը տեսնուինք», բսելով, հեռացաւ:

Ի հարկէ դեր-հաղարապետին խօսքերն անտանելի էին ինձ համար. և հաւանական էր քիչ մը վերջ վերադառնար: Ես չարչարանքէ ու խոշտանգումէ չէի վախնար, այլ այդ տեսակ նախատական խօսքերն էին որ անտանելի պիտի ըլլային ինձի, և թերեւս չհանդուրժելու պարագային՝ ուրիշ կերպ վարուէի իրեն հետ:

Վիճակս սոսկալի էր, գլուխս ուռիլ սկսած էր. թէեւ այդ օրը վիրաբոյժը զլիւսս վէրքերուն վրայ դեղեր դրած ու կապած էր, բայց նորէն ցաւը անցած չէր: Այդ գիշերը դեր-հաղարապետը չեկաւ և ես մտածեցի թէ այդ նախատինքներուն վերջ տալու միակ միջոցն էր հետեւեալ օրը հարցաքննութեան ատեն բողոքել ժողովին: Թէեւ ես հաւատացած էի այդ բողոքս իր օգուտը չպիտի ունենայ, բայց պէտք էր բողոքէի գոնէ անկէ վերջ ըլլալիքները քիչ մը մեղմացնելու համար:

*
*
*

Հարցաքննութեան դեռ չսկսած էր խօսք տալի ու ըսի.

Որչափ որ ժամանակին լսած էի, բայց չէի ուզեր հաւատալ. իսկ քանի որ երեկ իրիկուն դեր-հաղարապետ մը բանտին դրան առջեւ եկաւ և լսեցի այն լպիրշ և զգուելի խօսքերը, այն ատեն մտածեցի թէ՛ քանի որ դեր-հաղարապետ մը այսպէս կը վարուի ինձի պէս պատուաւոր մէկու մը հետ, հապա ուրիշ պարզ զինուորներ ի՞նչպէս պէտք էր վարուէին: Դեր-հաղարապետին նախատական և կոշտ խօսքերն ես իր անկրթութեանը կուտամ, բայց կը զարմանամ թէ դուք ի՞նչպէս կը թոյլատրէք և ինչո՞ւ: Իսկ եթէ երբէք ձեր հրահանգումն է եղածն, ինչ որ չեմ հաւատար, ահա ես ձեր ներկայութեան կ'ըսեմ.

Ես ձեր կարծած անկիրթ, սրիկա և գոհիկ դասակարգին պատկանողներէն չեմ: Ես տղայ հասակէս թէ՛ հայրենիքիս և թէ՛ Պոլսոյ մէջ պատուաւոր ճանչցուած եմ, եթէ ըսածներս ձեզի անհաւատալի կը թուին, կրնաք քննել և տեղեկանալ:

Ես այսօր ձեր ներկայութեան կը գտնուիմ իրը

յանցաւոր, ես յանցաւոր չեմ, այլ թիւրիմացութեան մը զոհ գացած եմ: Այս ըսածիս փորձով պիտի համոզուիք քիչ օրէն:

Դուք ազատ էք իմ ըսածներուս կարեւորութիւն չտալ և ձեր համոզումները չփոխել: Բայց պէտք է գիտնաք թէ՝ դուք միայն իրաւունք ունիք զիս հարցաքննելու, իմ խոստովանութեամբ կամ պատուաւոր անձերու օրինաւոր վկայութեամբ ըստ օրինի դատաւարութեանս որոշումը տալու և այդ վճիռին համեմատ պէտք եղածը դործադրելու, բայց իրաւունք չունիք և քաղաքակրթութեան դէմ է որ այս վիճակիս մէջ՝ այնպիսի ընթացք մը ունենաք ինձ հանդէպ, որ անկրթութիւն կը նկատուի, Արդեօք ըսածներս դուք ալ ճիշտ չէք գտներ: Դուք պէտք է խորհիք և գիտնաք թէ՝ զիս այնպիսի վիճակի մը ենթարկած էք որ, ոչ թէ դեր-հաղարապետ մը, այլ նոյն իսկ աննշան զօրք մը իսկ կարող է զիս խոշտանգել, չարչարել և նախատել, քանի որ այսօր ես ձեր ձեռքը ինկած գերի կը նկատուիմ:

Եթէ ըսածներս ձեզ համար կարեւորութիւն չունին և թերեւս դուք ինձ նկատմամբ այնպիսի միջոցներ ընտրած էք որ ցարդ եղածներէն աւելի սոսկալի պիտի ըլլան վստահ եղէք որ պիտի համակերպիմ և պիտի սովամ մինչեւ վերջին չունչս, բայց պէտք է գիտնաք և հաւատաք թէ՝ (ցուցամատոս դէպի երկինք բարձրացուցած) կայ ամենէն բարձր անաչառ դատաստան մը, արդարութիւն մը, և պիտի ենթարկուիք օր մը այդ արդար դատաստանին և վրէժխնդրութեան: Ահա այսչափ է իմ ըսելիքներս:

Ես այնպէս կը նկատէի թէ իմ այս խօսքերս բաւական ազդած էին իրենց վրայ, և թէ իրօք մինչեւ

դատաւարութեանս օրը այլ եւս այդ տեսակ նախատական խօսքեր չլսեցի, բացի Տէրվիշ փաշայէն:

Սպարապետը «սխալ մը եղած է» ըսելով, հրամայեց որ հարցաքննութիւնս սկսի:

Փորթուգալեանի հետ ունեցած յարաբերութիւնս և Արմենիան տարածելու անշուշտ Պ.ին մատնութիւնն էր:

— Յոյցը Հնչակեան կուսակցութեան կարգադրութեամբ տեղի ունենալը դուք ինձմէ չատ լաւ կրնաք գիտնալ. երէկ ինձ պահանջմագիր մը ցոյց կուտայիք որ Պոլսոյ Հնչակեաններուն կողմէ պատրաստուած էր, հետեւաբար ինձի հարցնելու բնաւ պէտք չունիք, ըսի:

Երկու ժամու չափ զիս հարցաքննեցին այդ օրը, և յետոյ Տէրվիշ փաշան դիւրին կերպով խոստովանեցնելու սպառնալիքով խուցս ղրկեց զիս:

Պէտք է գիտնալ որ այս տեսակ արտակարգ ժողովի մը ներկայութեան հարցաքննուիլը սոսկալի և շատ դժուար է:

Դատական նախարարութեան հարցաքննիչներու ներկայութեան նստիլ շատ հեշտ է, որովհետեւ հարցում ընողը միայն հարցաքննիչն է, իսկ այս տեսակ ժողովներու մէջ ամէն մէկ անդամ ազատ է իր ուղածին պէս հարցումներ աւղղիլ և թէ պարտաւոր ես ամենուն ալ պատասխանել: Յանցաւորը կամ ամբաստանեալը միշտ անակնկալ հարցումներու հանդէպ կը գտնուի:

Դեռ կէս զիշեր չեղած՝ բանտին տնօրէնը զիս խուցէս հանելով քանի մը զօրքերով շրջապատուած, հրամայեց իրեն հետեւիլ: Գիշերուան այդ պահուն զիս ո՛ւր պիտի տանէին՝ չէի գիտեր: Յանկարծ Տէրվիշին ցերեկուան սպառնալիքը յիշեցի անկասկած զիս չարչարելու կը տանին կը մտածէի:

Սենեակէ մը ներս մտանք: Բանտին տնօրէն հազարապետ Իսմայիլ պէյ դեր-հազարապետի և հարկապետի մը մէջտեղը նստեցաւ: Երկու ենթասպաները մէյմէկ անկիւն կեցած էին, այս չորս նորեկներուն դէմքերն այնչափ դաժան և սոսկալի էին որ զիրենք տեսնողին համար դժուար չէր անոնց ներքինը հասկնալ, կարծես չորսն ալ զատուած էին մասնաւորապէս: «Գործ ունինք» մտածելով, ցոյց տրուած աթոռին վրայ նստած էին:

Դեր-հազարապետը սկսաւ հետեւեալ կերպով.

Վերջը պիտի հասկնաս թե ինչո՞ւ համար գիշերուան այս պահուս քեզ հոս բերինք, այդ բանը վերջէն չհասկնալու համար, հիմա մեր ներկայութեան եթէ խոստանաս թէ բուն իրողութիւնը պիտի խոստովանիս, նոյն իսկ վաղը, այդ խոստումիդ քեզի նպաստաւոր ըլլայր ես կ'երաշխաւորեմ, իսկ եթէ ոչ՝ կ'ուզես գործի սկսի՞նք. ա՜նա՛ սկիզբէն ըսեցինք մեր պարտականութիւնն է, դուն գիտես այլեւս, երկուքէն ո՛րը կուզես այն ընտրէ:

— Պէյ էֆէնտի, դուք այս եղած ցոյցը կարեւոր դէպք մը կը նկատէք թէ անկարելորդ, բա՛ն:

— Տարակոյս չկայ թէ կարելորդ: Ամբողջ Պոլիսն և Թուրքիան տակնուվրայ ըրաւ:

— Ուրեմն դուք կը կարծէք թէ այդ դէպքին գլխաւոր դերակատարն ես եմ: Քանի որ այդպէս համոզուած էք, ուրեմն ինչո՞ւ չէք կարծեր որ այդ կարեւոր պաշտօնը յանձն առնողն այն աստիճան ընդունակ մէկը պէտք է ըլլայ որ կարենայ մտածել թէ այդ տեսակ դէպքի մը պարագլուխ ըլլալը կը նշանակէ թէ ձեռք անցած պահուն իրեն տրուելիք պատիժը մահ պիտի ըլլայ: Քանի որ հաւատացած էք թէ այս

այսպէս է, ուրեմն ինչո՞ւ չէք մտածեր որ այդ դերակատարն իր ընկերներուն այն վստահութիւնը ներշնչած մէկն է որ պիտի կարենայ այդ գործը գլուխ հանել. վերջապէս, ինչո՞ւ չէք համոզուի թէ այդ դերակատարն այս գործին ձեռնարկելէն առաջ կատարեալ համոզումն ունեցած է թէ այդ վայրկեանէն սկսեալ ինք մեռած է այլեւս, ու կեանքը՝ ապրիլը՝ այլևս իր աչքին նշանակութիւն չունի:

Եթէ երբեք դուք կը կարծէք թէ ես եմ այդ մարդը և զիս հոս չարչարելու համար բերած էք, ուրեմն համոզուեցէք և հաւատացէք որ ի՛նչ ալ ընէք, ի՛նչ տեսակ անուշիկ չարչարանքի ալ ենթարկէք, քանի մը ժամ առաջ կամ վերջ միւռնիս ինծի համար տուիլ հաճելի է քան թէ գաղտնիք մը տալ: Կ'ուզէք գործի սկսեցէք ու ես պատրաստ եմ: Գործի սկսելէ առաջ պարագայ մ'ալ կ'ուզեմ հասկնալ: Եթէ երբեք իմ յիշած պարագաներով չէ որ զիս հոս բերած էք ու դուք եղած դէպքը «սրիկայական», և ինչպէս ըսուեցաւ՝ յետզանգային կը նկատէք, ես այն ատեն սա (պատէն կախուած սուրը ցոյց տալով) սուրը տանելուս պէս վայրկեանական կերպով անձնասպան կ'ըլլամ, և ոչ թէ թէ այդ տեսակ սրիկայական դէպքերու և կամ խռովարարներու ղեկավարը կը նկատուիմ: Հիմա այլեւս վերջացած է իմ ըսելիքս և որչա՞նչ ձեզի կը մնայ: Նորէն կը կրկնեմ, եթէ կը կարծէք և համոզում գոյացուցած էք թէ ես եմ, ուրեմն ձեր ամէն ըրածին տոկացող և գաղտնիք մը չտուողն ալ ես եմ՝ ի՛նչ գնով որ ալ ըլլայ:

Ինչպէս ըսի, արդէն սենեակին մէջ գտնուած այդ դաժան դէմքերը և մանաւանդ անկիւնները կեցած երկու «զպանուտ» ենթասպանները բաւական էին պէտք

եղած վախն ու սոսկումն ազդել : Դեր-հազարապետը խօսքը հազարապետին ուղղելով ըսաւ .

Ասոր ըսածներէն այնպէս կ'երեւի թէ ասիկա ծաղիկ մ'է որուն նմանը չառ քիչ կը գտնուի . քանի որ ինքը տեսած չէ՝ պէտք է տեսնէ թէ զինքը ինչ միջոցներով չառ դիւրութեամբ պիտի խոստովանցենք :

Հազարապետը և հարիւրապետը ջանացին զիս համոզել և սպառնալ , իսկ երբ տեսան թէ այդ խօսքերէն բերաւ չազդուեցայ , իբրեւ վերջին խօսք ըսին .

— Ի՞նչ կ'ըսէք , կո՛ւզէք որ գործի սկսինք :

— Ինչ որ սկիզբէն ըսի նորէն նոյնը կ'ըսեմ , ես պատրաստ եմ :

Հարիւրապետը եմթասպաններէն միոյն նշան տուաւ :

Եմթասպան դուրս ելլելով՝ երեք ուժեղ և հաստանդամ զօրքերով ներս մտաւ . քանի մը հատ հաստ բիրեր և աքցան մը բերաւ սենեակին մէջտեղ դրաւ :

— Սկսեցէ՛ք , ըսաւ հարիւրապետը :

Զօրքերն իսկոյն վրայիս վերարկուն առնելով՝ զիս գետին պառկեցուցին : Նորէն խօսիլ ուզեցի :

— Թողնեցէք որ խօսի , ըսաւ դեր-հազարապետը :

— Հիմայ հասկցայ որ զիս ձեռնուր և կամ չարչարելու հրաման պիտի տաք , Կ'ուզէք այդպէսով զիս խոստովանցնել տալ կամ ինձմէ գաղտնիք մը առնել , այնպէս չէ՝ եթէ ձեր սխալը հիմայ չէք զգար , քիչ մը վերջը պիտի զգաք , ահա ես ձեզի վերջին խօսքս ըսեմ . պատուոյս վրայ կ'եդդնում որ ինձմէ ո՛չ գաղտնիք կրնաք առնել և ոչ ալ զիս խոստովանցնել տալ : Թերեւս անշունչ դիակէս կարենաք գաղտնիք մը առնել , ըսելով գետին պառկեցայ :

Քանի մը փայտերու հարուածներէ վերջ յանկարծ գաղբեցան :

Կարելի է իրենք համոզուած էին որ այդպէսով չպիտի կրնան գաղտնիք մը կորել ինձմէ և թերեւս հրահանգուած էին որ աւելի յառաջ չերթան :

Հազարապետ Իսմայիլ պէյ զիս առնելով խուցս բերաւ :

*
*
*

Սպարապետ Ալի Սայիպ փաշան զիս քովը կանչեց և ձեռքը ունեցած թուրքերէն գրութեան մը ներքեւ Հայերէն ստորագրութիւն մը և կնիք մը ցոյց տուաւ . ստորագրութիւնը և կնիքը Տաճատ Վարդ . Ոսկանեանին էր :

Տաճատ Վարդ . , որ առաջին անգամ ըլլալով Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ Յուդայի դեր կատարած էր և երկրորդ անգամ ըլլալով Յոյնի տան մէջ Տէվլ-րիշին , հրամատարին և այլոց ներկայութեան բացառման չափով էր թէ «Այս է , որուն ճակատն համբուրեցի» , կարծես Տաճատը իր երկու անգամը կատարած դաւաճանութիւնը բաւական նկատած չէր , այս անգամ կուգար երկարապատում զազրելի գրութեամբ մը կը նկարագրէր զիս , անունով , մականունով , զբաղմունքով և այլ բոլոր մանրամասնութիւններով : Տաճատը իր այդ գրութեամբ կը աւէր ու կը դաւաճանէր նաեւ ընկերս , նկարագրելով անոր դէմքը , տարիքը ևն . ևն . (ակնարկութիւնը Մուրաթի մասին էր) և անկէ վերջը ցոյցը կը նկարագրէր , չմոռնալով նաեւ դահլիճին մէկ անկիւնը ձգուած Թուրքային և պատկերին չըջանակին ու ապակիին կտորները : Իր խորին ցաւը կը յայտնէր զանոնք ջարդ ու փշուր վիճակի մէջ տեսնելուն համար , և իբր իր գրութեան եզրակացութիւնը՝ գրեթէ անուղղակի կերպով Կառավարութեան խորհուրդ կուտար և կը թելադրէր թէ ի գործ դրուած չարչարանք-

ներն և խոշտանգութեանը միակ միջոցը կրնան բլլալ զիս խոստովանեցնելու և մատնանիչ ընել տալ ընկերս (Մուրատ), թէ ինքը մինչեւ այդ օրը հակառակ իր բուռն ջանքին և աշխատութեան, չէր կարողացած այդ ընկերս գտնել և կառավարութեան յանձնել, ինչ որ իր պարտականութիւնն էր հանդէպ Օսմ. կառավարութեան, իբր ապացոյցը իր հաւատարմութեան:

Սպարապետը կարծելով թէ չպիտի ուրանամ Տաճատի ինքնութիւնն և Պատրիարքարանի մէջ իրեն մեր քով գալը, գրութիւնը կարդացուելէ վերջ ըսաւ.

Անշուշտ ճանչցաք Տաճատ Վարդը և թէ այս գրութեան պարունակութեան մասին գիտողութիւն մը չունիք, այնպէ՞ս չէ:

— Բանի որ Տաճատը տեսած չեմ և զինք չեմ ճանչնար, հետեւաբար այդ գրութեան պարունակութիւնն որ ինծի չի վերաբերիր, ինձ համար առասպել մը կրնայ բլլալ, ուրիշ ոչինչ:

— Ի՞նչ, միթէ կ'ուրանա՞ք Տաճատը ճանչնալ:

— Ուրանալու խնդիր չկայ. միայն Տաճատ Վարդ. անունով մէկը լսած եմ, բայց ոչ զինքը տեսած եմ և ոչ ալ կը ճանչնամ:

— Ձե՞ որ իր նկարագրածը դուք էք:

— Բանի մը օր առաջ ես արդէն ձեզի լսած եմ որ ինծի կը համարէ այդ ձեր փնտռած անձը:

— Տաճատը ձեր նկարագրութիւնը ընելէ վերջ՝ անուննիդ, մականուննիդ գործերնիդ և հայրենիքդ ու Պոլսոյ մէջ սկիզբէն մինչեւ ետքը ո՛ր բնակիչդ, ի՞նչպէս կրնար գիտնալ, եթէ երբէք ձեզ ճանչցած չըլլար:

— Փաշա՛, կը զարմանամ որ այդչափ բան չգիտնալ կը ձեւացնէք, այդ դէպքը այսօր ո՛չ թէ միայն Հայոց, այլ գրեթէ Պոլսոյ ամբողջ բնակչութեան ծաւ-

նօթ է, և քանի որ այդ դէպքէն ի վեր մէկ քանի օր անցած է, այսօր փորձի համար առանց խտրութեան դէմերնիդ ելլող հետաքրքիր ո՛ր և ի՞նչ անձի մը հարցուցէք և պիտի տեսնէք թէ Տաճատէն աւելի լաւ պիտի նկարագրէ զիս և իմ բնակավայրս, զբաղումս, ևն.: Հետաքրքիր դասակարգը շատ հաւանական է որ նոյն իսկ ցոյցին առաջին օրն իսկ հասկցած և ձերբակալուողի մասին տեղեկութիւններ առած է, հետեւաբար քանի որ ցոյցէն մէկ քանի օր վերջն է որ Տաճատ Վարդ. կուգայ այդ գրութիւնը ձեզ յանձնելու, ուստի իր ըրածը մեծ գիւտ մը չէ, որովհետեւ այսօր ամբողջ Պոլիս գիտէ որ ես եմ ձերբակալուողը:

— Եթէ վկաներ գտն և Տաճատին ծանօթ բլլալդ վկայեն, անոր ի՞նչ պիտի ըսես:

— Պատուաւոր և օրինաւոր վկայութեանց մասին ոչինչ չունիմ ըսելու. կրնաք այդ վկաները բերել եթէ երբեք կան:

— Շատ լաւ, հիմա ըսէք ձեր ընկերոջ անունը և հասցէն:

— Ներողութիւն փաշա, ես ձեր ըսածները չեմ կրնար ըմբռնել. ահա բառ առ բառ նորէն կ'ըսեմ. ես ոչ Տաճատը կը ճանչնամ և ոչ տեսած եմ. Տաճատի ըրածը ամենաստոր գրպարտութիւն մ'է, հետեւաբար ձեր փնտռած մարդը չեմ, և ոչ ալ ընկեր ոչինձ որ ձեզի ցոյց տամ, ահա այսչափ:

Սպարապետ փաշան նկատելով որ չպիտի կարողանայ այդ գրութեան մասին բառ մը իսկ ասել ինձմէ, իրեն կողմէ բլլալիք հարցումները վերջանալուն համար նշան մը ըրաւ, և հրամատարն սկսեց:

— Մանգումի լրագրին տէր կարապետ սէֆէնտին կը ճանչնա՞ս:

— Գիտեմ որ այդ անուշիկ մէկը Մանգուսէ թերթը կը հրատարակէ, բայց անձամբ ճանչնալու պատիւն ունեցած չեմ:

— Ձէ՞ որ ինքը ականաւոր մէկն է: Ինչպէս չես ճանչնար:

— Թէ՛ ականաւոր և թէ պատուաւոր մէկն է կ'ըսեն, բայց կը ցաւիմ որ ծանօթանալու բախտն ունեցած չեմ:

— Խորիմեանի հետ գիշեր մը անոնց տունը գտնուած էք, քանի մը ընկերներով:

— Այդ խօսքն առաջին անգամ ըլլալով ձեզմէ կը լսեմ, ըսի զարմացական ձեւով մը:

— Եթէ նոյն գիշերը ձեզի հետ հոն գտնուողը գայ և քու ներկայութեանդ վկայէ:

— Այլ եւս խնդիրը կը վերջանայ, ըսի, և ինծի այլ եւս հարցնելու պէտք իսկ չի մնար:

Տէրվիշ փաշան Լոնտոն հրատարակուած Հայաստան թերթին մասին հարցում ըրաւ և իբր թէ ես անոր գործակատարն ըլլամ:

Այս մատենութիւնն՝ նորէն Պէն ըլլալը հասկցայ իսկոյն:

— Թերթի մը գործակատարն ըլլալը միթէ մեզք է ըսի:

— Այդ թերթին Թուրքիա մուտքին արգիլուած ըլլալը չէ՞ր գիտէր:

— Եթէ մուտքն արգիլուած է, ուրեմն ես ինչպէս անոր գործակատարը կ'ըլլայի:

— Գալտնի կերպով բերել կուտաք և կը ցրուէք եղեր:

— Փաշա, քանի որ կ'ըսէք թէ մուտքն արգիլուած է, և թէ գաղանի կերպով կ'ստանայի և կը

ցրուէի, այդ ձեր ըսածին ամենէն դրականն այն կ'ըլլար որ առած և ցրուած միջոցիս ձերբակալէին զիս. քանի որ այդպէս բան մը եղած չէ, ըսել է բոլորովին անհիմն են ձեր ըսած խօսքերը:

Ամենէն վերջ Տէրվիշ փաշա գրպանէն թուղթ մը հանեց ու կարդացնել տուաւ:

Գումգաբուի պահականոցին գօմիւէր Տաղիստանցի Մուսթաֆա պէյի տեղեկագիրն էր: Շատ ծիծաղելի էր այդ տեղեկագիրը ինծի համար. ցոյցին օրը Նազարէթի և Կարապետի ձեռքի շարժումներէն իսկ՝ իր հետ ունեցած քանի մը ոստիկաններով չուած էր, իսկ այդ օրը տեղեկագիր մը պատրաստած էր, կէս մը ցոյցի նկարագրութիւնն ընելով, և իբր թէ ինքը այդ օրը զօրքերը դեռ չհասած, մեզի պիտի ձերբակալէ եղեր, բայց իր քով շատ ոստիկաններ չգտնուելուն պատճառաւ չէ կրցած ձերբակալել:

Ես եթէ երբեք Տէրվիշ փաշային և ժողովին պարզէի Մուսթաֆա պէյի պարագան թերեւս կասկած հրաւիրած ըլլայի իմ վրայ. բայց երբ Տէրվիշ փաշան տեղեկագրի մասին իմ դիտողութիւնս ուզեց գիտնալ, ըսի.

Մուսթաֆա պէյը ո՛չ տեսած և ոչ ալ ճանչցած եմ, և ոչ ալ իր մասին բան մը լսած եմ: Դանի որ Գումգաբուի գօմիւէր մ'է, իմ թաղս Կէտիք փաշա ըլլալով, բնական է որ զինք ճանչցած ալ չըլլամ, իմ եւս ինք ալ Տաճատ Վարդէն ներշնչուած այդ տեսակ տեղեկագիր մը պատրաստած է: Այդ մասին լսելիքս այսչափ է:

Հարցաքննութիւնս վերջացած էր: Հարցաքննութեանս մասին կանխօրօք պատրաստած ծրագրիս մէջ նկատողութեանս առած չէի թէ՛ Հայերն իսկ կրնան իմ

մասին վկայել, ինչ որ արդէն երեւակայել իսկ աւելորդ պիտի ըլլար: Բայց այդ օրը երբ Հայ կղերականը թէ՛ կը վկայէր դրաւոր կերպով և թէ շատ աշխատած էր Մուրատը գտնել և կառավարութեան յանձնել, ու միանգամայն կը թելադրէր զիս չարչարել և խոչտանգել, ահա այս՝ և մանաւանդ վերջին պարագան էր որ զիս կը յուզէր և արիւնս երակներուս մէջ կ'եռացնէր:

Տխուր էի և դառն կերպով կը մտածէի. Հայ ժողովուրդը ի պահանջել հարկին կարող էր պարծենալ թէ Տաճարի նման վարդապետ մը ունի և Պոլսոյ եկեղեցիներէն միոյն քարոզիչն է, և կ'սպասէ որ օր մը պէտք զգացուած միջոցին իբր հովիւ գաւառներն երթայ և Հայերը պաշտպանէ ու անոնց հանդէպ եղած զրկանքներուն դիմադրէ, ինչ որ իր պարտքն էր արդէն:

Արիւնս փրփրելուն պատճառն այն էր որ Տաճարը շատ լաւ գիտէր և դուշակ ըլլալու պէտք չկար թէ ինծի տրուելիքը մահուան վճիռէն ի դատ ուրիշ բան մը չէր կրնար ըլլալ: Գիտէր թէ անձնական փառքի և բախտախնդրութեանս պատճառաւ չէր որ այդ վիճակին ենթարկուած էի, և վերջապէս Տաճարը շատ լաւ գիտէր որ Հայ ժողովուրդին վիճակին անտանելի կացութիւնն էր որ զիս և ընկերներս նման էին յանձնառնել այդ չարչարանքներուն ենթարկուիլ և ինքզինքնիս մահուան գիրկը նետել:

Տաճար իբր կղերական փոխանակ ինձ նմանները բռնապետութեան ճանկէն ազատելու, և կամ տառապանքներս մեղմացնելու միջոցներ ձեռք բերելու, ընդհակառակն ճիշդ մատնիչի դերին մէջ մտած էր, զիս մատնելէ վերջը ափսոսալով որ չէ կրցած ընկերս գտնել և կառավարութեան յանձնել, որպէս զի այն ալ ինձ նման տառապի և ծանր պատժոյ մը ենթարկուի:

կարծես այս ամենը բաւական չըլլալով, խորհուրդ կուտար և կը թելադրէր կառավարութեան, զիս չարչարել և խոչտանգել: Ահա այս մտածումներն էին որ այն գիշերը իմ վրայ շատ գէշ կը ճնշէին: Մանաւանդ ինքզինքս շատ դժբախտ կ'զգայի որ գտնէ երկտողով մը անկարեւոր էր իրողութիւնն իմացնել ընկերներուս:

Թէեւ Տաճարի այդ ընթացքը շատ վնասեցողիչ և յուսահատական կրնար ըլլալ ինձ համար, բայց ես նորէն վճռեցի և որոշեցի մինչև վերջը տոկալ և հանդուրժել այդ տեսակ զզուելի պարագաներուն՝ առանց յուսահատելու:

Նորէն ինդիրը գերակատար ըլլալուս չուրջը կը կը դառնար, որուն տալիք պատասխանս նորէն նոյնն էր, տարօրինակ հարցումներու տարափ մ'էր որ կը թափուէր վրաս և կ'ըսէի.

— Եկեղեցի երթալս չեմ ուրանար. ինչ միթէ ինձի աղբարարուած էր որ նոյն օրը եկեղեցի երթալն արգիլուած է: Ես ալ կ'ըսեմ թէ ճառ կարգացողը ճիշդ ինծի կը նմանէր և եթէ երբեք ձերբակալուէր հիմա երկուքս չպիտի կարենայիք իրարմէ զանազանել: Ձեռմ ճանչնար որպէս զի ձերբակալել տաք: Ինչպէս որ ձեր փաթթոցաւորները ենթակայ են ձեր Շէյխ-իւլ-Իսլամին, նոյնն է մեր կղերականներուն համար Այլգեսանին ենթակայ ըլլալը: Եթէ կան պարկեշտ մարդիկ, թող զան վկայեն:

Հարցաքննութեանս ներքեւ ինծի ստորագրել տալէ վերջ, զիս խուցս կը զրկէին. ես կարդալ տալու և ստուգելու պէտք չէի զգար. կ'ստորագրէի և դուրս կ'ելլէի: Իմ ուշադրութեանս առարկան էր ինծի վերագրուածներն ուրանալ և բնաւ չխոստովանիլ. քանի

որ ցոյցը վիժեցաւ . ազատիլ եւ գործել կ'ուզեմ կը մտածէի :

Դրանս առջեւ կեցող պահապանները զիս քնացած կարծելով , կ'սկսէին իրարու հետ խօսիլ , բայց ցաւալին այն էր որ պաղ քարերուն վրայ պառկելով ականջիս մէկը խլացած էր և շատ քիչ բան կրնայի լսել քանի որ առ ի զգուշութիւն շատ կամաց կը խօսէին : Քեամիլ պէյը ինձմէ առաջ բանտարկած էին . ինձմէ առաջ կամ վերջը զինքը կը հարցաքննեն եղեր և նոյն իսկ շատերը գիշերները կը հարցաքննեն եղեր : Դէպքէն ի վեր փաշաներն իրենց ճաշը Սպարապետութեան Դուռը կ'ընեն եղեր : Ամբողջ Հայ բանտարկեալները խիստ հսկողութեան ներքեւ են եղեր , բայց ոչ թէ ինծի պէս , որ երեք պահապան ունէի : Հայ բանտարկեալներուն մէջ կը գտնուին նաեւ երկու Յոյներ , որ մասնակցած են եղեր ցոյցին : Արդէն զօրքերէն երեքը մեռած ու չորս զօրքերու ալ վէրքերը ծանր են եղեր . այնպէս որ բծիկը ապրելու յոյս չիտար : Վերաւորուած զօրքերուն թիւն տասներեք է եղեր : Պահապանները կաշառել կարելի չէր և ոչ ալ սիրաշահիլ , որովհետեւ ամէն մէկ ժամուն կը փոխուէին և արդէն իրենց հետ խօսելիս արգիլուած էր :

* *

Տէրվիչ փաշան ձեռքը բռնած տոմար մը ինծի ցոյց տուաւ և բտաւ .

— Այս տոմարին մէջ քու 200Է աւելի նամակներդ թարգմանուած են . ասոնց մասին ինչ պիտի բտես :

— Ոչինչ չունիմ բտելիք . եթէ թարգմանուած այդ նամակներու մէջ վտանգաւոր բան մը կայ , ըսէք որ պատասխանեմ :

— Ոչ , վտանգաւոր բան մը չկայ :

— Ուրեմն աւելորդ ձանձրութիւն մը կրած էք . բայց միեւնոյն ժամանակ ուրախ եմ որ այդ թարգմանութեամբ ալ անմղղութիւնս երեւան կուգայ :

Արդէն իրենց ձեռք բերած նամակներն անձնական նամակներ էին և վտանգաւոր չէին ու այդ պատճառաւ էր որ պահած և ոչնչացուցած չէինք :

Ունեցած բանալիներուս մէջ կը գտնուէր նաեւ այն սնտուկի բանալին , որուն մէջ լեցուցած էինք Յեղափոխական գիրքերն ու թերթերը և մեր տունէն հանելով կասկած չհրաւիրող տուն մը տարած և հողին տակ թաղած էինք :

Գիրքերը տրամադրելի կ'ընէիք այն ընկերներուն , որոնք կարող չէին գնել և այսպէսով փափաքող ընկերները կարող էին ըստ կարգի այդ գիրքերը կարգալ և վերադարձնել , և քանի որ այդ գիրքերը իբր գանձապետ ինծի յանձնուած էին , բնական էր որ բանալին իմ քովս գտնուէր և մոռցած էի բանալին ուրիշ ընկերի մը յանձնելու , ուստի Տէրվիչ փաշան սնտուկին բանալին ինծի ցոյց տալով ըսաւ .

— Այս բանալին ո՞ր սնտուկին կամ դարակինն է :

— Այդ բանալին ոչ սնտուկի է և ոչ դարակի , քանի մը օր առաջ ատոր կղպանքն աւրուեցաւ , անոր տեղ ուրիշ կղպանք մը առի , մոռցած եմ այդ բանալին օղակին մէջէն հանելու և նետելու :

Մեր Հայ մատնիչները զիս այնչափ յուզած էին և իրենց ըրածը այնչափ գէշ ազդած էր որ կը կարծէի այդ յուզումս ծխելով ցրուել . զօրքերը կը զարմանային այդչափ շատ ծխելու : Երբեմն սոսկալի վտանգութիւն մը կը պատէր զիս , իսկ յուսահատիլ մտքէս չէի անցնէր բնաւ . մտանտանջութիւնս սոսկալի էր . կը խորհէի թէ մի գուցէ ընկերներէս ձերբակալուածներ շատ ըլլան :

* * Փողովարան մտնելով մէկը գտայ աթուռի մը վրայ նստած . զինքը առաջին անգամն էր որ կը տեսնէի . իսկ նորեկը զիս այդ վիճակին մէջ տեսնելով խնդաց և Տէրվիշ փաշայի երեսը նայեցաւ :

Տէրվիշ փաշան այն աստիճան կրօնամոլ և Քրիստոնէից հակառակ մէկն էր որ նմանը շատ քիչ կը գտնուի . ինքը վերին աստիճանի գռեհիկ մէկն էր և շատ անգամ փողոցային ոճով կը խօսէր . իր նկարագիրը քիչ շատ ուսումնասիրելէս վերջը բացարձակապէս իրեն ըսած էի օր մը .

— Եթէ երբեք շարունակես այդ տեսակ փողոցային խօսքեր ըսելու ինծի , պէտք է լսես ինձմէ ալ այդ տեսակ պատասխան մը : Քանի որ ես վարժուած չեմ այդ տեսակ փողոցային խօսքերու , այդ խօսքերդ քեզի վերադարձնելու պէտք է գիտնաս այն ատեն , երբ ձեզի չեմ պատասխաներ :

Տէրվիշ այդ օրուան ունեցած տրամադրութենէն գո՛հ երեւոյթով մը դէպի ինձ դարձաւ և ըսաւ .

— Այս մարդը կը ճանչնաս , (նորեկը ցուցնելով) :

— Ո՛չ :

— Քեզի «ատաշ» է , և ցոյցին օրը Պատրիարքարան գտնուած է :

Յարութիւնը ապուշներու նման երեսս կը նայէր ու կը խնդար :

— Առաջին անգամն է որ զինքը կը տեսնեմ :

— Ուրեմն Յարութիւն այս գիշերուան ըսածներդ ըսէ իր ներկայութեան , ըսաւ Տէրվիշ փաշան :

Յարութիւն Նաթուրեան Սեբաստացի էր , մեզմէ չէր , Պատրիարքարան է գտնուեր և իր ապուշ հետաքրքրութեան պատճառաւ ցոյցին օրը ձերբակալած և բանտ տարած էին : Պատկերն և Թուղրան կոտրած միջոցիս Պատրիարքարան կը գտնուի եղեր , Թուղրայի .

և պատկերի կոտորներէն քիչ մը առած և գրպանը դրած է եղեր . երբ զինքը ձերբակալելէ վերջ վրան կը խուզարկէն և գրպանէն պատկերի ու Թուղրայի կոտորներ կը գտնեն կը կարծեն թէ Նաթուրեանն է Թուղրան ու պատկերը կոտորողը : Նաթուրեան իր երկարապատում պատմութիւնը կը շարունակէր . իսկ ես կը խորհէի որ Նաթուրեանի նմաններէն ինչ կրնայ սպասել ազգը , մանաւանդ որ անզգայ կերպով եկեր նստեր և խնդութեամբ կը վկայէ իմ մասին : Տէրվիշ գէպի ինձ դարձաւ և յոխորտանօք ըսաւ .

— Հիմա ի՞նչ պիտի ըսես այս վկայութեան :

— Կ'ուզէք որ պատասխանեմ այնպէս չէ : Թոյլ տուր ինծի ըսելու որ պարզ խօսքեր իսկ ըմբռնելու կարողութիւն չունիք , Միւշիր և Թիկնապա՛ն մը լլալով , ինչո՞ւ չես կրնար ըմբռնել թէ այս Յարութիւնն իր ըրածը կը խոստովանի : Թուղրան և պատկերը կոտրած է և կոտորները գրպանը պահած է որպէս զի ուրիշները չտեսնեն . իսկ վերջէն ձերբակալուած ատեն գրպանէն հաներ են . անշուշտ հիմա համոզուեցար որ պատկերը կոտորող սրածայր մօրուքով երկայնահասակ այս Յարութիւնն է եղեր . իմ և ասոր մէջ ի՞նչ տարբերութիւն . նիհարակա՞յմ և գիրո՞ւկ ու մականուներ . է՛ն ատոնք ալ մեծ բան մը չեն , քանի որ Թուղրան և պատկերը կոտորող մէջտեղ ելաւ ու խոստովանեցաւ , ես վստահ եմ արդէն՝ վաղն ալ ճաւ կարդացողը մէջտեղ կ'ելլէ ու կը խոստովանի :

Տէրվիշ իմ պատասխանս լսելէն վերջ ջուրը ինկած մուկերու նման աթուռին մէջ սմբած մնացեր էր , իսկ Նաթուրեան սկսած էր բացազանչել , բայց ես անխռով ու անվրդով Տէրվիշի և Նաթուրեանի կացութիւնը կը դիտէի : Տէրվիշ դէպի Սպարապետը դառնալով ըսաւ .

— Տեսա՞ր մեր մարդը, լսեցի՞ր իր պատասխանը: Սպարապետը քմծիծաղով մը ըսաւ.

— Ըսածները միայն ես չլսեցի, դուք և ժողովն ալ լսեց:

Տէրվիշ փրփրած և բարկութենէն դող ելած ըսաւ ինծի. ի՞նչ ընելու է քեզի և ի՞նչպէս վարուելու է չեմ գիտեր: Իսկոյն նստած տեղէն վեր ցատկեց և սկսաւ ժուռ գալ:

— Ընելիք մէկ բաներնիդ մնաց, ըսի, հիմա խնդիրը մնաց միայն ճառ կարդացողին վրայ. չուտով ա՛նիկա ալ երեւան կելլէ ու այն ատեն ես ալ ձեր ձեռքէն կ'ազատիմ:

Նաթուրեան իր տեղը զրկուեցաւ և մէկ ժամու չափ հարցաքննութիւնս չարունակուեցէն յետոյ զիս խուցս զրկեցին:

Ես սխալած չէի կարծելով որ Սպարապետ Ալի Սախպ փաշան ազատամիտ և արդարաւէր մէկն էր, այնպէս որ Տէրվիշին հետ բաղդատութեան դնելն աւելորդ էր. աչքիս առաջ էին Տէրվիշի գոհնիկ և փողոցային խօսքերը, նմանապէս և Ալի Սախպ փաշայի լրջութիւնն և հեզահամբոյր խօսքերը:

Միջոցեան Կարապետ Ալի Սախպ փաշայի թէ՛ բարեկամն և թէ՛ միեւնոյն ժամանակ դրացին էր: Միջոցեան ինքզինք բոլորովին պահպանողական և ցոյցին հակակիր ձեւացնելով՝ Ալի Սախպ փաշային կարծիքն հասկնալ կ'ուզէ. Ալի Սախպ փաշա ցոյցը անկարեւոր չի նկատեր և թէ բաւական լուրջ ձեռնարկի մը գոյնը կուտայ եղեր, ի մէջ այլոց ձերբակալուածներուն կանխամտածուած հրահանգ մը տրուած ըլլալը կը նկատէ, խնդիրը չպարզելու և եղածն ուրանալու միտումներ կը տեսնէ: Տէվրիշի վարմունքը մասնաւորապէս դէպի

ինձ ընաւ հաճելի չի թուիր եղեր իրեն, գիտէ և համոզուած է եղեր որ պարագլուխն ես եմ եղեր, բայց Տէրվիշի կոշտ վարուելուն փոխարէն, իմ ուրացումս և չխոստովանիլս զիս համակրելի դարձուցած են իրեն, մանաւանդ որ պատասխաններս լուրջ և քաղաքավարութեան վայել կերպով կը տրուէին եղեր, և ի վերջոյ կ'ըսէ.

— Պիտի դատապարտուի, բայց կը մեղքնամ' իր երիտասարդութիւնը և իր ընտանիքն ու զաւակները. եթէ երբեք քեզի ծանօթ ըլլար, դուն աւելի պիտի մեղքընայիր:

* * *

Արդէն քանի մը օրէ ի վեր հարցումներու անագին շարք մը սկսած էր. այդ հարցումները մեր ներքին խնդիրներու մասին էին: Հարցաքննութիւնս սոսկալի կերպով սկսաւ այդ օրը, այնպէս որ գլխու ցաւ կեղծելով նորէն չկրցայ օծիքս ազատել: Ուրիշ անգամներ մինչեւ կէս օր ճաշի միջոցին կը տեւէր, իսկ այդ օրը ճաշի ժամանակն եկաւ, դարձեալ զիս խուցս չղրկեցին, այլ իրենց համար բերուած կերակուրին զիս ալ մասնակից ըրին. հասկցայ որ կերակուրները եկած էին Ալի Սախպ փաշայի ապարանքէն: Քանի որ իրենք ժողովին մէջ կը ծխէին, խնդրած էի և ինձ ալ արտօնած էին ծխելու:

Ճաշէն վերջ նորէն հարցաքննութեան սկսան. ես տալիք պատասխաններէս չէր որ կ'ընկրկէի, այլ այնպիսի գործերու մասին հարցումներ կ'ընէին որ Վարիշ Մարմնոյն ընկերներս կրնային գիտնալ այդ գաղտնիքները. արդեօք անոնցմէ մէկը ձերբակալուելով ճնշման ներքեւ ստիպուած է եղեր այդ գաղտնիքները տալ: Ո՞վ կրնար ըլլալ Վարիշ Մարմնոյն այդ անդամը: Չէ՞

որ ուխտած էինք մինչև վերջը ամէն ինչ ուրանալ։ Ահա այս մտածմունքներն էին որ այդ օրը զիս կ'ընկճէին և տոկալու կը տկարանայի։

Երկար և վրդովեցուցիչ հարցաքննութիւնն այն աստիճան ազդած էր վրաս որ գիշերն արդէն վրայ հասած էր և չէի կրնար քնանալ և կը մտածէի։ Վարդի Մարմնոյն ընկերներս նկատի ունենալով, չէի կրնար իրենց անկեղծութիւնը կասկածի ներքեւ դնել, չէի կրնար հաւատալ և համոզուիլ որ այդ ընկերներս ընեն այդպիսի յայտնութիւններ։ Իմ դատաւարտութիւնս բնաւ փոյթս չէր, այլ յայտնութիւններն էին որ ընկերներուս անկեղծութիւնը կասկածի կ'ենթարկէին, և ինչո՞ւ ես ժամանակին սխալած էի այդ տեսակներու հետ կապուելով և զերենք դէպի գործը անկեղծ և անձնուէր ճանչնալով։ Ուրեմն եթէ անոնցմէ մէկը չէ այս յայտնութիւններն ընողը, հապա ո՞վ է, կը հարցընէի ինքնիրենս։ Այս և ասոր նման մտատանջ մտածմունքներով չգիտէի թէ գիշերուան ո՞ր պահուն քնացած էի, երբ արթնցայ դրան վրայ հազարապետը տեսայ որ եկած էր զիս քննութեան տանելու։

Գրեթէ նախորդ օրուան կրկնութիւնն էր, միշտ նոյն կարեւոր խնդրոց վրայ էր որ հարցումներ կ'ուղղէին և միշտ նոյնն էր տուած պատասխաններս։ Եթէ երբէք միտիթարական պարագայ մը կար, հարցուցած խնդիրները անցեալին կը վերաբէրէին ու մեծ մասամբ զիս դատաւարտել տալու բնոյթն ունէին, որով գործը վտանգելու կասկած մը չկար։ Քանի որ պատասխաններս ուրացումէ անդին չէին անցներ, զիս խուցս վերադարձուցին։ Իկլ եւս որոշեցի չմտածել այդ խնդրոց մասին, քանի որ կարեւոր ընկեր մը ձերբակալած էին և յաջողած էին զիս դատաւարտելու համար պէտք

եղածներն անկէ իմանալու, այլ ևս արդէն ո՛ւշ էր և չէր արժէր այդ մասին յուզուիլ և մտատանջուիլ։ Ինծի կը մնար ուրեմն աչքիս առաջ բերել Յուլիս 12ի ժողովը որուն մէջ ինքնաբերաբար յանձն առած էի ցոյցին ղեկավարն ըլլալ։

Հարցաքննութեան գացած պահուս տեսայ որ Մամբրէ Վարդ, սանդուխէն վար կ'իջնէր, հազարապետը գարձաւ դէպի ինձ և ըսաւ.

— Այս վարդապետը կը ճանչնաս։

Ես փոխանակ Մամբրէի կողմը նայելու հակառակ կողմը նայեցայ։

Հազարապետը գլուխը երեքնելով ըսաւ.

— Իրաւ է եղեր որ քեզի հետ գլուխ ելլելը չատ դժուար է։

Մամբէն սանդուխին ստորուոր հասած էր ու իբր կօշիկներն և հովանոցը պիտի առնէր. թէեւ սանդուխէն իջած միջոցին զիս տեսաւ. բայց չկրցաւ ճանչնալ, և ի՞նչպէս ճանչնար։ Զինուորականներէ պաշարուած, զօրքի վերարկուին մէջ փաթթուած, գլուխս բաց, դէմքս դալկացած, իսկ երբ հետաքրքրուեցաւ նայելու, ուղղակի նայուածքս իրեն ուղղուած էր. երբ ճանչցաւ՝ իսկոյն գունաթափեցաւ և ընկրկեցաւ. եթէ պատին չը կրթնէր գետին պիտի փռուէր։

Հոգեկան զուարթութեամբ մը և խղճի հանդարտութեամբ մտայ ժողովասրահ, որովհետեւ այլեւս բացորոշ էր որ Մամբրէն էր մասնիչը։

Տէրվիչ փաշա՝ խոշոր թերթի մը վրայ գրուած թուրքերէն գրութեան ներքեւ Մամբրէի կնիքն և ստորագրութիւնը ցոյց տուաւ ինձ և ըսաւ.

— Այս վարդապետը կը ճանչնաս։

(Տէրվիշ չէր գիտեր թէ սանդուխին քով Մամբրէն տեսած էի, որովհետեւ հազարապետը դուրսը սենեակին քով կ'սպասէր. դուրս ելած միջոցիս զիս բանա կ'առաջնորդէր. ուրիշ պաշտօն չունէր):

Ո՛հ, չեմ ճանչնար:

— Բայց անիկա ձեզ լաւ կը ճանչնայ:

— Ինծի շատ մարդ կը ճանչնայ, ատկէ ի՞նչ կ'ելլէ:

Ուրեմն մտիկ ըրէ, թող Մամբրէի գրութիւնը կարդան:

Խղճահարութենէ ազատուած էի այլեւս, մինչեւ այդ օրը բերանացի տուած գաղտնիքները այլեւս Մամբրէն գրաւոր կուտար: Իր գրութեան մէջ, ճարպիկութիւն և գործունէութիւն ցոյց կուտար, որոնք կրնային ծառայել երկու բանի, իրեն խոստացուած վարձատրութեան՝ կամ ապագայ ստանալիք լրտեսութեան հող պատրաստելուն:

— Հիմա ալ ըսելիք մը ունի՞ս, ըսաւ Տէրվիշ փաշան:

— Իսկոյն զինք վարձատրեցէք և պատուանշան մը տուէք:

— Այս ըսածները պիտի յանդգնի՞ս ուրանալ:

— Հայ ազգին մէջէն վատ վարդապետ մը, ինչպէս ձեր մէջ վատ հօճաներ:

— Դուն Հնչակի կողմը չե՞ս (Հնչակեան ըսել կ'ուզէր):

— Եմ, և չեմ ուրանար մինչեւ ցմահ:

— Դուն անոր Պոլսոյ ժողովի անդամը չե՞ս:

— Ուրիշ անգամ չեմ ներեր որ այդ խօսքն ըսես, որով նախատած կ'ըլլաս Հնչակեան Կուսակցութիւնը. քանի որ անոր ժողովին անդամները ինձմէ քեզմէ շատ բարձր մարդիկն են:

— Այս ցոյցը Հնչակի գործը չէ՞:

— Հարցնելդ աւելորդ է. պահանջմագիրը ձեռք անցուցած պահած էք:

— Ուրեմն որո՞նք կազմակերպեցին և որո՞նք վարեցին այս գործը:

— Չեմ գիտեր կրնաք գտնալ:

— Ես քեզի շատ դիւրին և շուտով ըսել կուտամ:

— Սպասելդ աւելորդ է:

— Քու գիտցած կամ լսած չարչարանքներդ չեն. պիտի տեսնես թէ ի՞նչ սոսկալի են:

— (Ժպտուն դէմքով մը). աւելի՛ լաւ:

— Մարմինը այրել շամփուր զարնել գիտե՞ս: Քեզի նմանը չտեսնուած և չլսուած չարչարանքներով պիտի մեռցնել տամ:

— (Ուրախ դէմքով մը) Այդ ալ բան մը չէ, արդէն ձեզ նմաններէն ուրիշ ի՞նչ սպասելու է:

— Դուն Բանիցայ մ'ես, ուրեմն ըստ այնմ վարուելու է քեզ հետ. ողջ ողջ ոսկորներդ իրարմէ բաժնել պիտի տամ:

— Մեծ պատիւ մը ըրած կ'ըլլաս ինծի, քանի որ հայրենիքիս փրկութիւնը պիտի փութացնես, այն հայրենիքս որ ամբողջ էութեամբս կը պաշտեմ և նուիրական է ինծի համար:

— Պայազխի հրապարակի վրայի (ծառը ցուցնելով) սա ծառէն քեզի կախել պիտի տամ, ինչպէս կախեցինք Չէքքէզ Հասանը:

— Օ՛հ, ատիկա ալ բախտ մ'է ինձ համար: Չէ՞ որ ամենէն վերջը մահն է, ա՛հ, ես ո՛րչափ երջանիկ կըզգամ ինքզինքս որ ձեզ նման բռնապետներէ Ազգիս և Հայրենիքիս համար պիտի մեռնիմ:

— Ըսե՛լ է բնաւ բանէ մը և մեռնելէ չեա վախնար :
— Արդէն այդ կարողութիւնը չունիս , մինչեւ այսօր ինծի ճանչցած ըլլալու էիր :

— Ճանչցած եմ , սրիկային մէկն ես , բաւ Տէր-վիշ փաշան և փորձեց վրաս յարձակիլ .

Իսկոյն տեղէս ցատկեցի և թեւը բռնելով ըսի .

— Պայմանաւ որ ուրիշները չմիջամտեն , և քեզի ցոյց տամ թէ սրիկան ո՛վ է . է՛ն , այլեւս չափն անցուցիր :

Իսկոյն միջամտեցին և Տէրվիշը մէկ կողմ տարին , և ես սպարապետին և ժողովին դառնալով ըսի .

— Տէրվիշ փաշայի ինծի շանդէպ ունեցած այս վարմունքին և նախատանայ այլեւս չեմ կրնար շանդուրծել , այս վիճակը այլ եւս անտանելի է . Ինքը միւշիւր մը , թիկնապա՛ն մը և զիս հարցաքննելու համար Սուլթանին կողմէ փոխանորդ մ'է , արդէն սկիզբէն ի վեր ինծի հետ այս ձեւով վարուիլը զիս չափէն աւելի զգուհցուցած է , որովհետեւ ես իրեն նման փողոցային լեզուներու վարժուած չեմ : Եթէ երբեք համոզում գոյացուցած էք , տուէ՛ք վճիւր , մեռնելէն վախցողներէն չեմ . իսկ եթէ ոչ , զիս ազատ արձակեցէ՛ք :

Ժողովին կողմէ քանի մը հարցումներ եղան , Մամբրէի տուած գրութեան մասին , և ես պատասխանեցի .

Մամբրէն Ալըգեանի աղբեցութեան ներքեւ կամ ինչ ինչ նկատումներով զիս կամբաստանէ , որ լոկ զրպարաութիւն է : Հնչակեան կուսակցութիւնն հազարաւոր անդամներ ունի և թիւրքիայէն դուրս ո՛ւր որ փնտռէք Հնչակեան պիտի կարենա՛ք գտնել , որովհետեւ ահադին ծաւալ ստացած է : Վատ Մամբրէի մը և այլոց դառանցանքներուն կարեւորութիւն տալով

ինչո՞ւ ժամավաճառ կ'ըլլա՞ք : Վերջապէս կը խնդրեմ որ վերջ տա՞ք խնդրին , միմիայն աչքի առաջ ունեցէ՛ք որ անմեղ մը չդատապարտէք և վերջէն ձեր խիղճը ձեզ չտանջէ , ահա այսչափ :

Ժողովին տրամադրութիւններէն այնպէս կ'երեւէր որ Մամբրէի գրութիւնն սպասուած արդիւնքը չունեցաւ : Գոնէ ժողովին մէջ անհամաձայնութիւն յառաջ բերած էր :

Հաղիւ թէ քանի մը հարցումներ ըրած և ես պատասխանած էի , Հիւսէյին Սըտգին ոտքի ելաւ և խօսքը ժողովին ուղղելով ըսաւ .

«Կը խնդրեմ ինչո՞ւ կը յոգնիք , հրաման ըրէ՛ք և թոյլատրեցէ՛ք ինծի որպէս զի ես գործը չուտով վերջացնեմ : Ն . Վեհափառութեան շնորհիւ արդէն ունեցած տաղանդս յայտնի է ձեզ . մինչեւ այսօր հազարաւորները ձեռքէս անցած են , այդպիսիներուն հետ բաղդատամբ ասիկա (ինծի ցոյց տալով) ոչինչ է , և կարեւորութենէ զուրկ :

Ժողովականներէն մէկ քանիները «Շա'տ լաւ» ըսելով արտօնեցին որ զիս հարցաքննէ :

Լսած էի որ իբր հարցաքննիչ Հիւսէյին Սըտգին համբաւաւոր է , բայց քանի որ իր յառաջարանին մէջ զիս ոչնչութիւն մը նկատեց , այդ պարագան իմ վրայ չատ գէշ աղդեց :

Հիւսէյին Սըտգին նախ սկսեց ինքզինքը ուշաքամ ընել և պարծանքով ըսել թէ , եթէ երբեք մինչեւ այդօրը իրեն հետ գործ ունեցած մէկն ըլլայի արդէն ա՛ն ու սարսափով լեցուած պիտի ըլլայի և հիմայ իսկոյն պիտի խոստովանէի եղածները : Սըտգին հարցումները նորութիւն մը չունէր իր մէջ . Տաճատի , և Մամբրէի

Ժողովները և Նախարարների վկայութիւնը մէջ բերաւ և կ'եզրակացնէր թէ ատոնք արդէն բաւական են իմ դատաւարութեանս իբր ապացոյց : Սըտգին եբր ուզեց իր լատեններու մասին առարկութիւնս լսել եւ պատասխանեցի , ինքը որ ընդհանրապէս գողերու , սրիկաներու և ռճրագործներու հետ գործ կ'ունենայ , և պատուաւոր ու պարկեշտ մէկու մը հետ գործ չէ ունեցեր , որովհետեւ այդպիսիները հարցաքննիչի հետ գործ չեն ունենար բնաւ . հետեւաբար քանի որ մինչեւ այդ օրը իրեն հետ գործ ունենալու դժբաղդութիւն չեմ ունեցած . ուստի ինքզինքիս չեմ ներեր և անպատուութիւն կը նկատեմ այդ օր ալ իրեն հետ գործ ունենալ : Սըտգին իր արժանապատուութիւն վիրաւորուած զգալով բողոքեց ժողովին : Ժողովը որչափ որ ստիպեց միշտ մերժեցի Սըտգիի հարցումներուն պատասխանել :

Ժողովականներէն ոմանք մէկ ժամու չափ հարցումներ ըրին և հարցումներուն պատասխանելէ վերջ զիս խուցս ղրկեցին :

Բանտարկութեանս տաննէն ինգերորդ օրն էր տկարութիւնս որոշ կերպով զգալի եղած էր . թէեւ դատաւորներուն աչքին ընկճուած ցոյց չտալու համար կը տոկայի տկարութեանս , բայց հետզհետէ կը սաստկանար , այնպէս որ քաշելու ոյժս իսկ կը պակսէր :

Այդ տկարութեան ենթակայ ըլլալս շատ բնական էր . միայն մէկ ֆանէլայով և ներքնաշորով ինչպէս կարելի էր 15 օրէն տւիլի դիմանալ այդ պաղ քարերուն վրայ : Հինգ օրէ ի վեր արդէն հաց և կերակուր չէի ուտեր :

Վերջապէս որոշեցին որ բժիշկ կանչեն և ժողովին մէջ զիս քննեն : Բժիշկը քննեց և յայտարարեց թէ ծանր հիւանդ եմ և պէտք է հիւանդանոց պառկիմ : Տէրվիչ փաշան հրամայեց որ դեղագիր մը գրէ :

Երեկոյին դեղեր բերին . մինչեւ միւս օր ոչ մին գործածեցի : Հարցաքննութեանս ժամանակ հարցուցին « Ինչո՞ւ դեղերը չես գործածեր : »

(Ոտքի ելլելով ու վերարկուս մէկդի ձգելով) . այս վիճակն ունեցող և գիշեր ցորեկ այդ պաղ քարերուն վրայ նստող կամ պառկողը այդ դեղերը գործածելով ինչ օգուտ կրնայ ունենալ , ոչինչ :

Ըսածիս ոչ մի առարկութիւն ըրին և քիչ մը մտածելէ վերջը սկսան հարցաքննութեան :

Յաջորդ առաւօտուն զիս տարին « Պէքիր տղա » ըստւած խօլուօր , որ Սպարապետութեան բանտն է :

Բանտը երկու մեծ սենեակներէ կը բաղկանայ և անոր կողքը մէկ կարգի վրայ հինգ փոքր նեղ և մութ խուցեր կան , որոնց կ'ըսուի « բօլիս » . ահա զիս այդ բօլիսներէն մէկուն մէջ դրին և դրան վրայ երկու պահապան կեցուցին , բօլիսն այնչափ մութ էր որ , դուրսէն անցնող բանտարկեալը զիս չէր տեսներ . շատ անգամ պահապանները լուցկի կը վառէին որպէս զի զիս իրենց յաջորդին յանձնէին :

Քանի մը ժամ վերջ բժիշկներէն մէկը եկաւ և ներքեւս գտնուած խոտէ « շիլթէ » ն տեսաւ և տնօրէնին պատուիրեց որ հագուստներս տան որ հագնիմ , քիչ վերջը հազարապետը հագուստներս ինձ յանձնեց :

Թէեւ բօլիսը աախտակամած էր և գոնէ խոտէ շիլթէ մը ունէր , բայց ոջիլ , լու և մուկ խիստ շատ էին . վերջապէս ինչ որ ալ ըլլար՝ նախկին տեղէս լաւ էր գոնէ քարերու վրայ չէի պառկեր և թէ հագուստներս հագած էի , իսկ բաղնիք երթալ անկարելի էր , այդ աղտոտութեան մէջ պիտի տապալակուէի : Ինչ որ ալ ըլլար , չէի ուզեր ինքզինքս նուաճուած ցոյց տալ : Գիշերն հանգիստ քուն մը քաշեցի , չնայելով որ քա-

բերու և սալայատակներուն վրայ պառկելով, ֆիզի-
քական կազմա բոլորովին քայքայուած էր. բաւական
էր որ այդ օրերը խղճի հանդարտութիւն մը ունեցած
էի և հանգիստ էի և կասկածներս փարատած էին,
ինչ որ կը կարծէի թէ ընկերներս ձերբակալուած են:

Է. — ՍՈՒԼՓԱՆԻՆ ՆՈՒԷՐԷ

Երեք չորս օրուան հարցաքննութեանս մէջ նշա-
նաւոր բան մը հարցուցած չէին և ոչ ալ տեղեկագիր
և այլն եկած էր. այլ միայն պարզ հարցումներ ու
կրկնութիւններ էին: Ժողովասրահէն ներս մտնելէս
վերջ Քեամիլ պէյը դուրս կը հանէին: Խեղճ Քեամիլ
պէյը դալկացած դէմքով մը ու դողդոջուն քայլերով
դէպի դուռը կը յառաջանար. հիւանդ էր. Իսկապէս
ցաւալի էր Քեամիլ պէյի նման ազատամիտ և արդա-
րագատ անձնաւորութիւն մը այդ անտանելի վիճակի
մը մէջ տեսնել, որուն յանցանքը իր ունեցած արդա-
րասիրութիւնն և ուղղամտութիւնն էր. ուրիշ ոչինչ:

Տէրվիչ ձեռքէս բռնելով ինծի ժողովասրահէն
դուրս հանեց և սրահին քովը գտնուած փոքր սենեակը
տարաւ:

Տէրվիչի այս ընթացքը բոլորովին զարմանալի
թուեցաւ ինծի. քսան օրուան շրջանին մէջ առաջին
անգամն էր որ այդ տեսակ սիրալիր վարմունք մը կու-
նենար դէպի ինձ, որ բնաւ սպասելի չէր: Չգիտէի
ինչ բանի վերագրէի այս վարմունքը, նամանաւանդ
որ գիտէի թէ դատապարտութեանս օրը մօտեցած էր:

Տէրվիչ փաշա գրպանէն թղթադրամի արցակ մը
հանեց որ 200 հատ է կ'ըսէր. Սուլթանն իր միջոցաւ

այդ 1000 ոսկին ինծի նուէր զրկած էր և կ'ստիպէր
որ առնեմ:

Հասկցայ Տէրվիչ ծերուկ աղուէսին նպատակը, և
բախներուս մէջ արիւնը սկսաւ արագ արագ շրջան
ընել. այդ զառամած վատագին՝ զիս դաւաճան կար-
ծէր, ասկէ աւելի ի՞նչ սոսկալի նախատինք կրնար ը-
լալ ինծի, միտքս ամփոփեցի և որոշեցի թէ պաշարիւն
նախատինքներ ու սլաքներ աւելի կսկծալի կերպով
կը խոցեն այդ ցածագին սիրտը. թայց բարկութենէս
ամբողջ ջիղերս թունթ ելած էին. ըսի իրեն.

— Առնեմ ի՞նչ ընեմ ասոնք:

— Քեզ կ'արտօնենք ուզած կերպովդ. ասոնք ա-
պահով տեղ մը պահել կամ զրկել:

— Կ'ուզեմ հասկնալ թէ Սուլթանը տուած է, և
թէ ինչո՞ւ:

— Կ'երդնում որ Ն. Վեհափառութիւնը տուած է.
ինչպէս գիտէք ինք առատաձեռն է. 1000 ոսկին քիչ
դրամ է՝ քանի որ աղքատ ես: Հա՛, մոռցայ ըսելու,
խոստացաւ նաեւ քեզի Պոլսոյ կամ Վանայ մէջ 10
ոսկի ամսականով պաշտօն մը տալ. տեսա՞ր հիմա իր
չնորհները:

— Այս նուէրը տալուն շարժառիթը կ'ուզեմ
գիտնալ:

— (Ուսերը թօթուելով) Նուէր, ուրիշ ոչինչ:

— Ուրեմն չնորհակալ եմ:

— Հիմակ մնաց փոխարինութիւնը. ըսաւ Տէրվիչ,
յաջողութեանը աներկբայ:

— Ի՞նչ փոխարինութիւն:

— (Քա՛ն քա՛ն իննդալով) Ամա ըրիր հա՛, ատկէջ
աւելի դիւրին բա՛ն կայ որ չգիտես:

— (Շուարած ձեւով մը) Չեմ գիտեր:

— Այդչափ լան չգիտնա՛լ, ընկերներուդ անունը ըսել մէջէն ելլել վէստէլամ. տեսա՞ր որչափ դիւրին գործ է. 1000 ոսկիի և 10 ոսկի ամսականի փոխարէն:

— Այս քսան օրուան մէջ ըսել է քու ապուշու-թեամբ չկրցար զիս ճանչնալ, ես աղքատ, բայց սիրտով այնքան հարուստ եմ որ բռնապետը իսկ այնչափ միլլիոններ չունի. այս տեսակ թուղթի և քուրջի կտորները միայն ձեզ նման... աչքին արժէք ունին: Դուք որ բնականէն կաշառակեր ու գեղձարար ծնած էք, դուք որ անխիղճներ և մարդկութեան նախատինք էք:

Տէրվիչ աթոռին մէջ ընկղմած, այս նախատինքներու տարափին ներքեւ սմքած էր. նստած տեղէս վեր կ'ըլլայ ատամներս կրճտելով ըսի.

Ըսէ տեսեմ ի՞նչպէս վարուիմ քեզի հետ, զիս դուռնաճան կը կարծես հէ՞:

Թղթադրամներու վրայ թքնելով Տէրվիչի քիթին բերնին նետեցի.

— Հիմա գնա այդ... Սուլթանիդ տեսածիդ պէս պատմէ:

Տէրվիչ սկսաւ թղթադրամները գետնէն ժողվել, իսկ ես սենեակէն դուրս ելայ և ժողովարան մտայ. ինչպէս կ'երեւէր. Սպարապետ Ալի Սախլ փաշան տեղեկութիւն ունէր խնդիրէն, իր դէպի դուռը նայուածքը այնպէս ցոյց կուտար. դէմքս տեսնելուն պէս ժպտեցաւ և սեղանին վրայէն թուղթ մը առնելով կարդալ կեղծեց:

Քանի մը վայրկեան վերջ Տէրվիչը եկաւ և իր աթոռը նստելէ վերջ Սպարապետը դէպի զինքը ծռելով՝ կամացուկ մը ըսաւ.

— Ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ ըրիք:

— Ձե՛ս գիտեր այս ի՞նչ ծաղիկ է, ասոր հետ ուրիշ կերպ վարուելու է:

— Ես ձեզի չըսի՞ թէ մի՛ փորձէք, անօգուտ է:

— Ես ասկէց վերջը ընելիքս գիտեմ, ըսաւ Տէրվիչ. Ձեռքերս խաչածեւ սրտիս վրայ դրած սպառնալիս ձեւով մը ըսի.

Ընելիքդ ըսէ որ այս ժողովն ալ գիտնայ. ես գիտեմ արդէն ընելիքդ, մեղք որ այդ աստիճանին բարձրացած ես. ինձ կ'առաջարկես որ այդ տեսակ ստորին միջոցներով ընկերներու անունները տամ: Ի՞նչ ընեմ որ այսօր ձեռքդ ինկած եմ և դուն ուզածիդ պէս կը վարուիս հետս. պէտք է լաւ գիտնաս որ, ձեր այս ըրածները կը կայանան միայն իմ մահուանս մէջ: Ամենէն վերջը մեռնիլ չէ՞, մեռնելէ ոչ թէ կը վախնամ, այլ կ'արհամարհեմ, այս գործին պատճառաւ մեռնիլն ինծի փառք և պատիւ է: Դէպի ժողով դառնալով, ահա իմ վերջին խօսքս, ուրիշ ըսելիք մը ունի՞ք:

— Ընկերներուդ անունները խոստովանիլդ կը վերջացնէ խնդիրը, ըսաւ հրամանատարը:

Նախ որ ես բռնապետութեան զոհ մ'եմ և այսչափ օրէ ի վեր զիս անիրաւ կերպով կը չարչարէք: Իսկ եթէ կ'երազէք որ ընկերներու անունը տալէս կախում ունի ազատութիւնս, ձեզ կը վստահացնեմ որ չարաչար կերպով կը սխալիք. ձեր կարծած վատերէն չեմ և կ'զգուշացնեմ որ ուրիշ առթիւ այդ տեսակ առաջարկ մը չընէք ինծի. որպէս զի չստիպուլիմ տարբեր եղանակներով ձեզ պատասխանել:

Ժողովին մէջ առաջին անգամն ըլլալով խոր լռութիւն մը կը տիրէր:

Կարծեմ թէ ուրիշ հարցում մը չունիք և կ'արտօնէք որ բանտս երթամ: Ոտքի ելայ և զիս խուցս տարին:

Դիշերուան ժամը չորսը անցած էր, յանկարծ պահպանս զիս արթնցուց դրան առջեւ բանտի փոխ-անօրէնի տասնապետը կեցած էր:

Ահմէտ էֆ . և ձեռք կ'ուզէ բռնաւ .

Իսկոյն հետեւեցայ տասնապետին, կը մտածէի թէ
 «Իշերուան այս պահուն փոխ-տնօրէնը ի՞նչ ունի բեր-
 տիք, Զարչարանքէն զառ ուրիշ ի՞նչ կրնայ բլլալ կը
 մտածէի :

Դուռնէն ներս մտայ, Ամէտ էֆ.ն աթոռ մը յոյց
սուաւ, սիկառ մը տալէ վերջ տասնապետին ապսպրեց
որ սուրճ բերէ: Ամէտ էֆ. երբ սկսաւ օրհասական
խնդրին վրայ խօսիլ, ես իսկոյն հասկցայ որ գի-
շերուան այդ պահուն զիս իր սենեակը տանելուն
պատճառը ինձմէ գաղտնիք մը առնել էր, իսկ երբ
սնտուկին մէջէն օղիի շիշ մը և հրկու գաւաթ գուրս
հանեց, հասկցայ որ զիս գինովցնելու նպատակ ունի և
թէ ինքը կրօնամոլ Թուրքերէն չէ:

Գաւաթներն իրարու հետեւէ լեցուեցան և պարպեցինք, ի մէջ ալոյ ինքը քիչ մը իր կենսագրութիւնն ըրաւ, կ'երեւէր որ ազատամիտ մէկն էր, վերջապէս ինչ որ ալ ըլլար, հա իմ ծրագրէս չալիտի չեղէի:

Մէնմէտ էֆէն պատուոյ խօսք առաւ ինձմէ, որպէս զի եղած խօսակցութիւնները գաղտնի մնան: Պատուոյ խօսք տալէ վերջ, սկսաւ իր լսելիքները, բայց գլուխը քիչ մը տաքցած էր օդի շարժեցումներէն:

Մօճ եւր ծանկիւղեան . շատ յուզուած եմ այսօր ,
 և կը ցաւիմ որ այսպիսի դառն պարագայի մը մէջ իւ-
 րարու կը ծանօթանանք , որովհետեւ դուն ալ ինծի
 նման երիտասարդ և ազատամիտ մեկն ես , քանի որ
 սկիզբէն ի վեր քաղ առ քայլ հետեւած և տեղեկացած
 եմ հարցաքննութեանդ սկզբունքներդ կը պաշտեմ ,
 ապացոյց՝ կրօն չարչարանքներդ , որ չկրցան ընկճել
 քիզ : Աղգութիւն , կրօնք ինձ համար նշանակութիւն
 չունի , այլ մարդկութիւն և կտրիճութիւն (իյիսիի) :

Շատ կը ցաւիմ որ բռնուիմեան և անիրաւութեան դէմ
բողոքելով՝ վայրկեաններդ և օրերդ համրելու աստի-
ճանին հասցուցիր: Ես համոզուած եմ թէ ասկէջ վերջը
կարող էիր աւելի օգտակար գործեր ընել Ազգիդ և
Հայրենիքիդ համար. թէեւ զԺախտութիւն մ'է ինձ
համար, բայց ստիպուած եմ քիչ մը յառաջ երթալ և
հերոդութիւն խնդրելով ըսել. Ախ, մօն եհր ճանկիւ-
եան, վառուած ես...

Իր խօսքը ընդհատելու չամար երեսը նայեցայ .
աչքերը արտասուքով լեցուած էին :

«Ախ, մօճ եհր Ճանկիրւեա՛ն. վառուած ես այլեւս,
թէեւ մա՛նը ամենուս համար է, դու նպատակ մը և
փափաք մը ունէիր, բայց աւա՛ղ չհասար, այո՛, չհա-
սար: Իսկ միակ բանը որ նպատակս է այս երեկոյ քե-
զի պիտի պարզեմ. այն է՝ ինչպէս ըսի, վերջացած է
գրեթէ ամէն բան, պէտք է գիտնաս որ պատիժդ մեղ-
մացնող պարագաներ կան և թէ այդ բանին վրայ
խորհուիլը լաւ գիտեմ: Ընկերներուդ անուաները յայտ-
նել, ահա միակ միջոցը, ես հետաքրքիր եմ քեզմէ ի-
մանալ, արդեօք ընկերներուդ անուաները պիտի յայտ-
նե՞ս:

Նստած ակթուիս վրայ ստակում մը զգացի և խրոխտ
դէմքով մը Մէհմետ էֆի ի երեսը նայելէ վերջ ըսի .

Ուրախ եմ որ այս վերջին օրերուս կամ վայր-
կեաններուս մէջ ձեզ նման ազնիւ բարեկամ մը կ'ու-
նենամ: Իմ նկարագրիս մասին ձեր կարգ մը արտա-
յայտութիւնները չափազանցուած էին, բայց գալով
միւսներուն, ուրախ եմ որ սխալած չէք. այո՛ր այն
անձն եմ որ ամբողջ էութեամբս բռնապետութեան և
անիրաւութեան կատաղի թշնամի եմ: Գիտէ՞ք ձեր
արտասուքները զիս ինչո՞ւ յուզեցին. անոր համար

որ բան մը չըրած կը մեռնիմ: Գիտէ՞ք որ շատերը և նոյն իսկ ձեր ժողովին մէջ՝ պաշտօնապէս ինձ կը վերագրեն Պոլիսը տակնուվրայ ընողը: Թէեւ ընելու նպատակաւ ճամբայ ելայ, բայց չյաջողեցայ. կ'ուզէք ճակատագիրը ըսէք և կամ դժբախտութիւն այսօր անյաջողութեան զոհ մ'եմ և սխալուած եմ գլուխ ծռել դատավճռի մը, որ բոլորովին անիրաւութեան վրայ հիմնուած է, ըսել է եւ ցահասակ կ'ըլլամ, քանի որ նպատակիս չկրցայ հասնիլ:

Քանի որ իրողութեան մը հանդէպ կը գտնուիմ և քանի որ խիղճս հանդարտ է դէպի սկզբունքս, քանի որ ուստիադրուած մը չեմ, սո՛ւր գնդակ, կախաղան ատոնք բոլորն ալ իմ աչքիս նշանակութիւն չունին երբեք. և ոչ սոսկում ալ կ'ազդեն:

Քանի որ ինձ համար կախաղանը որոշուած է, ես գտնէ ձեզ նման ազատամիտներէն աւելի բարեբախտ և երջանիկ կ'ըլլամ որ կախաղանի սիւներուն ներքեւ աչքերս կը փակեմ այլեւս չտեսնելու այն անիրաւութիւններն, անարդարութիւնները և հալածանքները որոնք սիսթեմաթիք կերպով կը գործադրուին, հանդէպ այն ազգին որ դարերերէ ի վեր ամենահաւատարիմ հպատակն եղած է, անթիւ ծառայութիւններ մատուցած է այս Պետութեան, իսկ եթէ յանցանք մը ունեցած է իր Հայ ըլլալն է: Դուք դժբախտ չալիտի զգաք ինքզինքնիդ երբ տեսնէք թէ ձեր Թուրք կառավարութիւնն իր այս ընթացքով դէպի քայքայում, դէպի կործանում պիտի յերթայ: Դուք այսօր հարիւրապետ մ'էք և այսչափ բանտարկեալներ ձեզի յանձնուած են. փորձեցէք անգամ մը այս բանտարկեալները նեղել, չարհարել խոշտանգել, վերջապէս այդ բոլորէն վերջ գործադրեցէք այն միջոցները որոնք իրենց

գոյութեան, մարդկութեան և զգացման վտանգաւոր և անտանելի դառնային. չէ՞ք կարծեր որ օր մը այդ բանտարկեալները ըմբոստանան ձեր դէմ: Գիտէ՞ք երբ ձեր ընթացքը ծայրայեղութեան հասցնէք անոնք ի՛նչ պիտի ըսեն «է՛հ, այլեւս անտանելի է այս վիճակը ի՛նչ միթէ գերի՞ ենք. չէ՛, կ'ըմբոստանանք և մեզմէ ողջ մնացողները իբր մարդ թող ապրին...: Անշուշտ դուք հասկցաք թէ ի՛նչ ըսել կ'ուզեմ: Թող վերաւորիչ չըլլան իմ խօսքերս ձեզ համար, երբ ըսի թէ ձեր այս կառավարութեան պաշտօնեաները իրենց այս ընթացքով դէպի անկում կը տանին ձեր Պետութիւնը: Թերեւս դուք ինձմէ աւելի լաւ գիտէք այս պարագաները. իսկ ես տարիներէ ի վեր հետամուտ ըլլալով՝ քիչ շատ այդ համոզումը գոյացուցած էի, բայց հիմա բացարձակապէս կը հաւատամ այլեւս: Չէ՞ որ քսան օրէ գործ ունիմ ձեր բարձրագոյն մէկ ժողովին հետ և հիմայ կը ներէք ըսելու որ, ձեր մէջ երկրին և Պետութեան շահերը մտածող չկայ. տե՛սէք ձեր այս ժողովին մէջ միայն մէկ մարդ կայ մտածող. ըսել է մէկ տասներորդն իսկ չի մտածեր. ուրեմն ի՛նչպէս կ'ուզէք որ ձեր Պետութիւնը դէպի անկում չերթայ և...:

Մէհմէտ էֆ. ն ճակատս համբուրեց և ըսաւ.

Ա՛խ, շատ ճիշտ են ձեր ըսածները մօն ժեռ ծանկիւլեան:

Մէհմէտ էֆ. ն երբեմն երբեմն օղին կը ճնկէր և այնչափ լարուած ուշադրութեամբ մը մտիկ կ'ընէր ըսածներս, որ ընաւ անդրադարձած չէր թէ առաւօտ եղեր է արդէն, ու ըսաւ.

Մ'օ, առաւօտ է եղեր, ես խապար չունիմ. աման, բօլիսդ գնա մի գուցէ տնօրէն հազարապետը գայ և մեզի այս վիճակին մէջ տեսնէ: Նորէն կը տեսնուինք ուրիշ գիշեր մը:

Եւ ոտքի ելած երբ ձեռքը սեղմեցի, Մէհմէտ էֆ. ներողութիւն խնդրեց ինձմէ (ինչպէս կ'երեւէր, ներողութիւն խնդրելու պատճառն այն էր որ յանդգնած էր ինձմէ ընկերներուս անունը հետկնալ) :

Անփոյթ կերպով և քմծիծաղով մը ըսի .

Ներողութիւն խնդրելու բան չկայ, պարզ տեսակցութիւն մ'էր մեր ըրածը :

Տասնապետը կանչեց և հրամայեց որ զիս «բօլիս» տանի :

Ընկերներուս երկաւոր մը հասցնելու ֆիշոց մը գըտնել անկարելի էր :

Կը մտածէի թէ դատապարտութենէս առաջ պիտի արտօնեն զիս խօսելու : Վերջապէս կը մոտածէի, քանի որ զիս կը կաշառէին ընկերներուս անունը յայտնելու համար, ըսել է Նաթուրեանի, Տաճատի ու Մամբրէի վկայութիւններով բաւականացած էին և զիս դատապարտելու որոշումը տուած էին :

Առաւօտ էր. վայրկեանէ վայրկեան կ'սպասէի հազարապետին գալուն և զիս հարցաքննութեան տանելուն : Հազարապետը կ'ոչջանար ինչո՞ւ, չէի գիտեր : մինչեւ երեկոյ սպասեցի, նորէն ի դժբեր : Ձերբակալուելէս ի վեր առաջին անգամն էր որ զիս հարցաքննութեան չէին հաներ. ուրեմն կենթադրութիւն չէր ըրածս, այլ իրողութիւնը : Հարցաքննութիւնս վերջացած էր այլ եւս :

Ը. — ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

Ժողովարանէն ներս մտած պահուս Տէրվիշ այնպիսի դիրքով մը նստած էր որ, կարելի չէր աչքէ վրիպիլ. մինչեւ այդ օրը Տէրվիշ փաշա այդ տեսակ դիրք մը առած չէր, և ոչ ալ այդչափ լաւ տրամադրութիւն ունեցած էր : Թուղթ մը կար ձեռքը :

Աթոռին վրայ նստելէս վերջ Տէրվիշ ձեռքի թուղթը բացաւ և գրութեան ներքեւ գտնուած Աշրգեան Պատրիարքի, Տաճատ Վարդ.ի, Մամբրէ Վարդ.ի, Սուքիաս Քահանայի և Լուսարար Յովհաննէսի կնիքն և ստորագրութիւններն ինձ ցոյց տալէ վերջ՝ քարտուղար հարիւրապետին տուաւ որ կարդայ :

Թուղթի պարունակութիւնը բաւական երկար էր. Հնչակեան կուսակցութեան մասին կը խօսէր՝ մանրամասն և նոյն իսկ չափազանցեալ, ցոյցի նկարագրութիւնը, վերջապէս մինչեւ հոն, ուր զիս կառք դնելով՝ Յոյնի տունէն հեռացուցած և Սպարապետութեան Դուռը տարած էին : Մասնաւոր ճիգ մը կար թափուած, Հնչակեան կուսակցութիւնը նսեմացնելու և զիս դատապարտել տալու. գրութիւնը կը վերջանար գրեթէ հետեւեալ կերպով :

Մեր այս ըսածներուն իրականութիւն և անսխալ ըլլալուն համար, մեր խղճի հանդարտութեամբ կը վկայենք, և եթէ պէտք զգացուի, պատրաստ ենք անձամբ ալ վկայել :

Մեր կղերական դասին սոյն վկայութիւնն օրինաւոր և կատարեալ էր այլեւս, բնաւ փախուստի ճամբայ չունէի :

Այդ հռչակաւոր գրութիւնը կարդացուած պահուն և կարդացուելէն հինգ վայրկեան վերջը սրահին մէջ

գերեզմանային լուսթիւն կը տիրէր . գրեթէ լամպնքն ալ գլուխին կախած կը մտածէին : Ինչպէս կ'երեւէր ամենէն շատ ազդուողն էր Ալի Սայիպ փաշան :

Տէրվիշ փաշա ճիշդ հնդկահաւերուն պէս փքացած, խրոխտ դէմք մը առած ու աչքերը դէպի սենեակին ցեղունը յառած սկսաւ մենախօսել .

«Թող ամէն ոք չկարծէ թէ ղիւրութեամբ կարելի է աստիճանի բարձրացում և պատուանշաններ ձեռք բերել : ասոնք ամենքն ալ գործունէութեամբ և խելքով կարելի են : Քա՛նի քա՛նի դժուարին գործեր երեւան հանած եմ, որ այս աստիճանին հասած եմ . այդ տեսակ գործերէն մէկն ալ այս էր . որուն համար ն. վեհափառութիւնը զիս իրեն փոխանորդ կարգեց, վստահելով իմ տաղանդիս և նրբամտութեանս . ուրախ եմ այսօր որ այս դժուար գործը վերջացած է այլեւս, կը մնայ պարտ ու պատշաճն տնօրինել :

Տէրվիշ դէպի ինձ դառնալով ըսաւ .

— Կարդացուած գրութիւնը մտիկ ըրիր : Հիմա կրնա՞ս այս վկայութեան բան մը ըսել և օձիքդ ազատել :

Տէրվիշ ոտքի ելաւ ձեռքերը ետին կապած, գնաց պատուհանէն Պայազիտի հրապարակը դիտել :

Տէրվիշ իր մենախօսութիւնը ըրած միջոցին շատ բնական էր որ ես ալ ունենայի իմ ներքին մտածմունքներս . որովհետեւ ամենասովորի ճգնաժամ մը կ'անցունէի և ինչ որ ալ մտածէի՝ չէի կրնար որոշ եզրակացութեան մը յանգիլ : Ուստի Տէրվիշ այդ մտածմունքներս ընդհատելով ըսաւ .

— Քու պատասխանիդ կ'ապասեմ, ըսէ ըսելիքներդ որ լսենք :

— Ձեր յատկութիւններո՞ւ մասին կուզէք որ ես ալ քանի մը խօսք ըսեմ :

— Ինչո՞ւ չէ :

— Այո՛, ես ալ ժամանակին ձեր մասին բաներ մը լսած եմ :

— Ի՞նչ լսած ես :

— Ալպանիոյ մէջ անկարգութիւն մը պատահած է և անոնց վրայ արշաւող զօրքերու հրամանատարը եղած էք :

— Այո, այդ թէեւ ինձ համար աննշան, բայց շատերու կարծիքով իմ քաջագործութիւններէս մէկն է :

— Բայց ձեր կարծածին նման գաղափար կազմած չեմ այդ գործին նկատմամբ, այլ ընդհակառակն բոլորովին տարբեր գաղափար մը, ինչ որ արդէն ուրիշները ներշնչած են ինծի : Ինչպէս լսած եմ, Ալպանիոյ երթալով ի շահ Կառավարութեան ձեր պաշտօնը կի՛թարկելու փոխարէն, ընդհակառակն տարբեր կերպով վարուած էք այդ խեղճ Արնաւուաներուն հետ : Ամէն կողմ խողխողումի սրտածմիկ տեսարաններ պարզած էք . աւարի ու քանդումի և արհաւիրքի յայտնի ապացոյցներ ու նշաններ թողնելէ վերջ մեկնած էք . ուստի ատոր քաջագործութիւն և գործունէութիւն չեն ըսեր, այլ անգլխութիւն և անիրաւութիւն :

— Բոլորովին տարբեր պատմած են քեզի, ըրածնիս բարեկարգութիւն է եղած և քանի մը ըմբոստներ ձեռք անցուցած ենք . եղածը այսպիսի է :

— Ես ինձ պատմութեանն աւելի հաւանական կը նկատեմ քան թէ ձեր ըսածները, որովհետեւ պարագայ մը կայ որ կը հաստատէ թէ ձեր կողմէ գործադրուածը անգլխութեան արդիւնք է :

— Ի՞նչ է, ես չեմ յիշեր :

— Չէ՞ մի որ Առնաւուաները ձեր մեկնելէն վերջ ձեր զաւակը ձեռք անցնելով իբր վրէժխնդրութիւն

անոր մօթը կը քերթին և կաշին մէջ յարդ լեցնելով
ձեզ կը զրկեն : Իմ կարծիքովս Սոնաուուտները պիտի
մը գործած են՝ ձեզ դէմ ունեցած ատելութեան պատ-
ճառաւ իրենց վրէժը ձեր զաւակէն չպիտի լուծէին ,
որովհետեւ ձեր զաւակը բնաւ պարտաւոր չէր ձեր ը-
րածին պատիժն ինք կրելու : Յաւեցայ ձեր զաւակին
համար , թերեւս անիկա կրնար պարկեշտ մէկն ըլլալ :

— Յաւեցա՛ր , հէ՞ , կը հասկնամ ըսածդ , բայց
սուտ է , այդպէս բան չկայ :

— Ես արդէն ականատես եղած չեմ , այլ ուրիշ-
ներէ լսած եմ .

Այս պատմութիւնս յիշելուս նպատակն էր Տէրվի-
չի սիրտը կսկծեցնել , եթէ ոչ բնաւ կապակցութիւն
չունէր խնդրին հետ :

Արդէն Աշրքեանի զրկած տեղեկագրէն ազդուած էր
Ալի Սայիպ փաշա , իսկ Տէրվիչի այդ գոռոզ մենախօ-
սութիւնն աւելի գէշ ազդեց իր վրայ , ուստի խօսքս
իրեն ուղղելով ըսի .

— Փաշա՛ , էֆէնտի , կարծեմ հարցաքննութիւնս
վերջացած ըլլալով կարգն եկած է ինձ վերջին խօսքս
բսելու և ըստ օրինի պէտք է լսէք :

Ալի Սայիպ փաշա խօսքը ժողովին ուղղելով .

— Ըստ օրինի խօսքը ձանկիւլեան էֆ . ին է կար-
ծեմ , կ'արտօնէ՞ք որ խօսի :

Բացի Տէրվիչէն ամենքն ալ «Այո՛ , այո՛ , պէտք
է լսենք իր վերջին խօսքերը» , ըսին :

— Ուրեմն այլ ևս գործս հոս վերջացած է ձեր
միաձայն հաւանութեամբ , կարգն եկած է վերջին
խօսքս բսելու Սուլթանին ներկայութեան , ուստի
պատրաստ եմ ն . վեհափառութեան ներկայանալու :

Տէրվիչ փորձեց վրաս յարձակելու և զիս լռեցնե-
լու , ես առանց տեղէս շարժելու ըսի .

Ժողովը միաձայնութեամբ հաւանեցաւ վերջին
խօսքս արտասանելու . դուք բնաւ իրաւունք չունիք
միջամտելու , քանի որ վերջին խօսքս ինձմէ կախում
ունի . ես որոշած եմ որ Սուլթանին ներկայութեան
խօսիմ :

— Այդ անկարելի բնաւ Տէրվիչ :

Իսկ ես կ'ըսեմ որ կարելի է :

— Դուն ո՞վ կ'ըլլաս որ Սուլթանին պիտի ներկա-
յանաս :

Եթէ դուն մինչեւ այսօր զիս չճանչցար հոն
պիտի ճանչնաս :

Սպարապետը մեղմ կերպով մ'ըսաւ .

— Ձեզի Սուլթանին տանելու համար մասնաւոր
Իրաւէ մը պէտք է :

Չէ՞ մի որ Տէրվիչ փաշա փոխանորդ է , կրնայ
զիս տանիլ :

— Ես փոխանորդ եմ ձեզ հարցաքննելու համար .
եթէ ուզեմ կը տանիմ . ձիերուս ոտքերը չեն յոգնիր
եւ :

— Քանի որ դուք տանիլ չէք ուզեր , ուրեմն ես
ալ այստեղ խօսիլ չեմ ուզեր :

— Չէ՞ մի որ Վեհ . Կայսեր երթալուդ պէս քեզի
կախելու Իրաւէ պիտի ընէ :

Այդ խօսքը մեռնելէ վախցողին ըսէ :

Սպարապետը ժողովին կամքն առնել ուզեց զիս
Պալատ տանելու համար . ամենքն ալ մերժեցին :

Առաջին անգամ ըլլալով դադար տուին ժողովին .
մասնակի խօսքերն ու համոզելու փորձերն ո՛ր և է
կերպով իմ վրայ չկրցան ազդել :

Հիւսէյին Սըադին սկսած էր իրենց յաջողութեան վրայ ճառել . ինք որ քանի անգամներ հարցուններ ուղղած ինծի և պատասխանը առած , դարձայ իրեն ըսի .

Լսուած համբաւիդ չափ չեա եղեր , ո՛ւր էր կարողութիւնդ , ի՞նչ կրցար ընել . զրօ ես եղեր խապար չունէինք :

Դադարը վերջացած էր , կրկին ուղեցին զիս խօսեցնել . նորէն նոյնը պատասխանեցի . Տէրվիշ նորէն միւսներուն խօսքը ընդհատելով ըսաւ .

— Քանի որ կը փափաքիս վերջին խօսքդ Սուլթանին ներկայութեան ըսել , անոր մէկ դիւրին միջոցը կայ . քարտուղարին հետ քովի սենեակներէն մէկը կ'երթաք քու խօսքերդ թուղթի մը վրայ գրել կուտաս , կ'ստորագրես պահարանի մը մէջ դնելով կը փակես ինծի կուտաս և ես ալ հիմա անիկա Սուլթանին կը տանիմ ու պատասխանը շուտով կը բերեմ :

Այդ ըսածդ երկար և ձանձրացուցիչ կ'ըլլայ , հիմա զիս կառքը կը դնես Պալատ կը տանիս և խնդիրը կը վերջանայ :

Վերջապէս անկարելի եղաւ զիս համոզել . Տէրվիշ ստիպեալ ըսաւ .

— Ուրեմն ես հիմա Պալատ կ'երթամ և դիմում կ'ընեմ Սուլթանին . եթէ Իրատէ ընէ քեզի Պալատ կը տանինք :

Արդէն Աշըգեանի զրկած տեղեկագրին պարունակութիւնը լսելէս վերջ ամբողջ էութեամբս շանթահարուած էի , միշտ կը ջանայի ներքին ատելութեանս ու կատաղութեանս պոռթկումը զսպել , այն աստիճան յուզուած էի որ բարկութենէս կը դողայի . բայց ինչ որ ալ ըլլար , ինչ վիճակի ալ ենթարկուէի , որոշած էի

մինչեւ վերջը պաղարիւնութիւնս պահել , որպէս զի յուզումներս արգելք չըլլային զիս Սուլթանին ներկայութեան տանելուն . արգէն երբ յաջողէի Սուլթանին ելլել , այն ատեն էր որ ամբողջ ատելութեանս ու վրէժխնդրութեանս մաղձերը պիտի թափէի . ահա թէ ինչո՛ւ ինքզինքս զսպած , պաղարիւնութիւնս պահած և մինչեւ խուցս եկած էի :

Բօլիս հասնելուս պէս ընկճուած և խիստ յոգնած վիճակով մը ինքզինքս խոտէ խշտեակին վրայ ձգեցի ու պառկեցայ :

Չնայելով որ տեղեկագրին ընթերցումը քանի մը ժամ առաջ տեղի ունեցած էր , մինչեւ այն ատեն կարծես տեղեկագրին ամէն մէկ բառերը շատ որոշ կերպով ականջիս մէջ կ'արձագանգէին և կը լսէի . Տեղեկագրին ներքեւ ստորագրողներուն անուններն երբ կը յիշէի , խուլ կերպով կը մռնչէի , սիրտս կը գալարուէր և ձեռքերովս կուրծքս կը տրորէի . Յուզումս և բարկութիւնս իր գաղաթնակէտին հասած էր այլ եւս . տեղեկագրին իմ վրայ այնչափ գէշ ազդած էր որ . մտածելէս ուղեղս կը պայթէր , բայց ի՞նչ օգուտ ձեռքս ձար մը չկար :

Տէրվիշ ըսած ձիշտ էր այլեւս փախուստի միջոց չկար ինծի . եթէ խնդիրը անձնականիս վերաբերէր , բնաւ փոյթս չէր եւ այնչափ յուզուելու ու ինքզինքս տանջելու բնաւ տեղի չկար , որովհետեւ ես արդէն օրեր առաջ իմ աչքիս առջեւ պատկերացուցած էի կախաղանը , սուր և գնդակ , վերջապէս պիտի մեռնէի , ես այս համոզման վրայ կեցած էի՝ առանց մտղի մը չափ ընկրկելու : Զիս յուզող և տանջող պարագան այն էր թէ , զիս մահուան գիրկը նետելու ջանքեր կ'ըլլային իմ ազգիս Պատրիարքէն , վարդապետներէն և քահա-

նաներէն . բնական է որ ասոնց փոխարէն եթէ ըլլային քանի մը Նաթուրեաններ եւ այնչափ չպիտի յուզուէի . այդ Նաթուրեանները կրնային ապուշներ տխմարներ եւ վատեր ըլլալ ամենքն ալ լոկ իբր անհատ իրենց անհատական կեանքին մէջ , բայց ինչպէս կարելի էր չը յուզուիլ որ այդ վկաներս Հայ աղգին պետը ու զեկավարը , Հայ աղգին հովիւները եւ առաջնորդներն էին :

Կը մտածէի թէ որչափ որ իմ մասին վկայողները կը պատկանին կղերական դասակարգին այդ դասակարգին մէջ կը գտնուէին Խիլմեաններ , Սրուանձտեանցներ եւ ուրիշ շատ կղերականներ՝ որոնց ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը բնաւ կասկածի ներքեւ չէր կրնար ըլլալ , եւ բնական էր որ ես բացառութիւն յարգէի բառին լայն իմաստովը , եւ պէտք չէր որ տարուէի պահ մը ենթադրելու թէ Աշըգեանի , Տաճատի եւ Սուքիասի արարքները կրնային մազի չափ ստուեր ձգել միւս մաքուր եւ ազնիւ կղերականներու վարքին ու բարքին վրայ : Այդ մտածմունքս ինծի միտքարական կը նկատէի :

Ձերբակալուելէս ի վեր այս տեսակ ճգնաժամի մը մէջ գտնուած չէի եւ ոչ ալ այնչափ ինքզինքս չարչրկած էի : Առաջին անգամն ըլլալով այլեւս չկրցայ կատաղութիւնս զոտել կիրքիս զոհուեցայ եւ արտասուքներս սկսան աչքերէս վազել . կուլայի մտածելով թէ քրած գործս ո՛չ փառքիս ոչ ալ անձնական օգտիս համար էր այլ լոկ իբր անհատ ուղած էի պարտականութիւնս կատարել : Ուրեմն , կը խորհէի ինչո՞վ մեղաւոր էի որ Պատրիարքը իրեններով որոշած էին զիս դատապարտել տալ , Կուլայի որ Աշըգեանը իր խումբով զիս մահուան դատապարտելու կ'աշխատէր , իսկ անդին Հայ ժողովուրդը իր դժոխային կեանքի բարե-

փոխումը , ինչքի եւ պատուոյ ապահովութիւնը ձեռք բերելու յոյսն իր պետին՝ Աշըգեանի վրայ դրած եւ ամէն ինչ անկէ կ'սպասէր . . . :

Պալատ երթալու եւ Սուլթանին ներկայանալու յոյսով օրօրուելով գիշերն անցուցած էի : Սուլթանին ներկայանալով Վարիշ Մարմնոյն կողմէն ինծի տրուած պաշտօնը կատարած պիտի ըլլայի . թէեւ փոքրիկ շեղում մ'էր որ Աշըգեանի հետ չէի ներկայանար , այդ պարագան իբր պատասխանատուութիւն արգէն չէր կրնար ինծի վերադրուիլ , քանի որ կամքէս անկախ էր :

Ամբողջ 22 օր աղտոտութեան եւ գարշահատութեան մէջ տաշկուտուած գիս Սուլթանին պիտի ներկայացնէին : Բայց ամենէն մտահոգ պարագան այն էր որ Թուրքերէն պէտք եղած կերպով լաւ չպիտի կրնայի խօսիլ . կը մտածէի թերեւս թարգմանի միջոցաւ խօսեցնել տան :

Ժողովարարին մէջ գտնուած աթոռս նստելէս վերջ Տէրվիշ դաժան դէմքով մը հրամայեց որ խօսիմ : Տէրվիշի այդ հրամանը ունեցած յոյսի փճուցումն էր , եւ այնպէս ալ եղաւ : Իբր թէ բռնապետ Համլտը բացարձակապէս մերժած էր զիս իր ներկայութեան ընդունիլ , եթէ ժողովը յարմար կը տեսնէր վերջին խօսքերս լսել լաւ , իսկ եթէ ոչ , այնչափ ալ կարեւորութիւն չունին եղեր վերջին խօսքերս : Տէրվիշ իր այս խօսքերուն ճշգրտութեանը մասին երդում ըրաւ :

Քիչ մը եւս յամառեցայ եւ պնդեցի , բայց ի զո՛ւր . ժողովը գրեթէ միաձայնութեամբ որոշեց իր ներկայութեան լսել իմ վերջին խօսքերս :

Ուրեմն կ'ուզէք որ հոս ըսեմ վերջին խօսքս : Այո՛ , ընին ամբողջը միասին :

Փաշաներ, իմ վերջին խօսքերուն անցնելէ առաջ՝ կ'ուզեմ երկու խօսք ըսել:

Տէրվիշ փաշան այս գործին յաջողութիւն իրեն վերագրեց, և հիմա կ'երազէ ըլլալիք վարձատրութեան: Այդ իրեն գործն է, ևս չեմ խառնուիր:

Տէրվիշ փաշա այս գործին մէջ բնաւ դեր մը չկրցաւ խաղալ, որովհետեւ անկարող էր: Ապացոյցը կ'ուզէք:

Յոյցին օրը ամբողջ հինգ ժամ իր աչքին դիմաց նստած իր քիթին խնդացի, հետեւաբար Տէրվիշ փաշա կը սխալի երբ յաջողութիւնն իրեն կը վերագրէ:

Անշուշտ կը ներէք ինծի որ խօսքերս քիչ մը դժուար պիտի հասկնաք կը ցաւիմ որ գաղափարներս լաւ չպիտի կարենամ պարզել քանի որ թուրքերէն շատ լաւ չեմ կրնար խօսիլ:

Ձեր այս յաջողութիւնը կը պարտիք Աշըգեան խումբին. որչափ որ այդպիսիներ գտնուին Հայոց մէջ, և այդ կարգի վատ ու ստորին մասնիչներ գոյութիւն ունենան, բնականաբար դուք պիտի յաջողիք և ինձ նմանները կաշկանդուած պիտի տեսնէք միշտ ձեր առաջ, հիմա տեսա՞ք յաջողութեան գաղտնիքն ո՞ւր է: Բայց ես ձեզ բացարձակապէս կը վստահեցնեմ որ, այդ խմբակէն և ոչ մէկը անպատիժ պիտի մնայ, անոնք ամենքն ալ սոսկալի կերպով պիտի պատժուին, գանոնք պիտի պատժէ այն կուսակցութիւնն որուն պատկանելու պատիւն ունեցած եմ, մանաւանդ որ անոնց պատժուիլը դատ մը պիտի ըլլայ ուրիշ Աշըգեաններու. եթէ երբեք կը գտնուին և կան:

Հնչակեան կուսակցութեան մը գոյութիւն ունեւալն արդէն գիտէք: Կուսակցութիւնն որոշած էր ցոյց մ'ընել և այդ ցոյցը ղեկավարելու պաշտօնն ինձ յանձ-

նուած էր, բայց չթողուցիք որ պաշտօնս լիովին կատարեմ. թէեւ ձեզի դժուար կը թուի այս կարգի գործերը, բայց ինծի և ընկերներուս շատ հեշտ և անհշտն են. չարչարուին ու մեռնիլը մեզի համար բնաւ նշանակութիւն չունին և չպիտի ունենան, քանի որ որոշած ենք օր մը չէ օր մը մեք նպատակին հասնիլ, ի՞նչ գնով ալ ըլլայ: Ուստի կուսակցութեանս և իմ մասին այսչափ բացատրութիւն տալս բաւական համարելով դառնամ այն կէտին թէ՛ ինչո՞ւ կազմակերպեցինք այս ցոյցն և թէ ի՞նչ կ'ուզենք ձեզմէ, որ ստիպուած էք տալու:

«Օամ. Կայսրութեան հպատակութիւննիս կ'սկսի մեր պապերէն՝ այսինքն հինգ վեց դար առաջ. ձեր Կայսրութեան ամենէն հաւատարիմ և օգտակար հպատակը մենք Հայերս եղած ենք, ինչ որ չէք կրնար ուրանալ. ամենէն նպաստաւոր և արգիւնաւոր ծառայութիւնը մենք մատուցած ենք ձեզի. աս ալ պարզ ճշմարտութիւն մ'է: Գացէք ձեր պատմութիւնը կարգացէք, հոն պիտի տեսնէք ըսածներս:

«Յանկարծ դրութիւնը փոխուեցաւ և դուք սկսաք կասկածանօք վարուիլ դէպի այդ դարաւոր վստահելի Հայ ազգը. իսկ այս բռնապետ Համիտը գահ բարձրանալէն յետոյ իր առաջին գործն եղաւ հալածել Հայ ազգը. ասով ալ չգոհանալով սկսաւ Հայերը բնաջինջ ընելու ծրագիր մը գործադրել: Հայաստանի մէջ գրտնուած բարբարոս և արիւնկղակ Քիւրտերուն հրահանգ տրուեցաւ մեր վանքերն աւ եկեղեցիները պղծել, մեծէն մինչեւ փոքրը՝ մորթել ոչխարներու նման, առեւանգել բռնաբարել սանձարձակ կերպով, իսկ գոյութեան և աւարառութեան չափն ու սահմանը չկայ արդէն. այդ մասին բան մը ըսել աւելորդ է. մէկ խօս-

քով Հայաստանի մէջ ինչի, կեանքի եւ պատուոյ ապահովութիւն չմնաց, Հայ արիւնով լեռներ ու դաշտեր ներկուեցան. բողոքեցինք, խնդրեցինք, բայց մեր այս բոլոր բողոքներն անլսելի մնացին և այդ առթիւ չարագործներէն ու ոճրագործներէն և ոչ մին պատժուեցաւ, թարմ օրինակ կ'ուզէք. ահա երէկ ձեր քթին տակ ոչ միայն Հայերուս, այլ արար աշխարհի առջեւ կատարել տուիք Մուսա պէյի մը կատակերգութիւնը:

«Ինքնապաշտպանութեան համար պարզ հացի դանակ մը ունենալնիս չարոսնուեցաւ մեզի, քանի որ հազարաւոր զինեալ Քիւրտերէ պաշարուած էինք: Իսկ ինչ որ անտանկի էր մեզ համար, մեր պապերէն ժառանգութիւն մնացած հողերը մեզմէ խլելով Քիւրտերուն և Մուհաճիթներուն սկսաք տալ. ասով երկունս պատակ հետապնդեցիք. Հայ շինականին միակ ապրուստի միջոցն եղող հողն առնել, որպէս զի թշուառանայ ու աղքատանայ և մէկ խօսքով ապրուստի միջոցէն զրկուի, կամ այն է զգուելով ձգէ իր հայրենիքն ու հեռանայ:

«Ուրեմն ըսել է Հայաստան դժոխքի վերածուած էր և դրութիւնը անտանկի կը դառնար. հետզհետէ բաժակը լեցուելու կ'սպասուէր և դուք այդ բանը չուշացուցիք: Արդարութիւն կայ և կը գործադրուի ըսելով միամիտներու աչքին փոշի փչելու նպատակով Մուսան Պալիս բերել տուիք դատելու և դատապարտելու համար: Մուսա պէյը անպարտ արձակելնիդ ամենէն ցայտուն ու ամենէն որոշ մէկ ապացոյցն էր որ տուիք ամբողջ աշխարհին թէ այս երկրին մէջ Արդարութիւնը գոյութիւն չունի, և դուք որչափ որ ապրիք, այդ սեւ արատը ձեր ճակտին վրայ խարանած պիտի մնայ:

«Դուք կը կարծէիք (խօսքս Տէրվիչին ուղղելով) թէ ձեր իսկ մասնակցութեամբ Պալատին մէջ սարքուած դաւադրութիւնը մեզմէ գաղտնի պիտի մնար. Մուսա պէյի նման հռչակաւոր աւազակ մը և ոճրագործ մը վարձաարեւով կ'ուզէիք կրկին Մուշ զրկել որ հոն գտնուած Հայերը բնաջինջ ընէ: Ահա հիմա այս ժողովի ներկայութեան ձեզի կը հարցնեմ. Ո՞ւր է Մուսա պէյը, ո՞ւր զրկեցիք, ինչո՞ւ զրկեցիք, զրկեցիք որ ընդհատուած վայրագութիւնները շարունակէ: Մուսան ճամբայ ելած է Սեբաստիոյ ճամբով Մուշ երթալու. Ձեզի կը հարցնեմ Տէրվիչ փաշա, եթէ քաջութիւն ունիք հարցումիս պատասխանեցէք և ըսածներս հերքեցէք, Ուրեմն լսելովնիդ կը նշանակէ ըսածներս կը հաստատէք. հիմա կը տեսնեմ որ քիչ մը խորհելու կարողութիւն ունիք, որովհետեւ եթէ փոքրիկ դիտողութիւն մը ընէք ըսածներուս մասին, լաւ համոզուած էք որ ամենաշաղխախիչ փաստերով պիտի ապացուցանեմ:

«Մուսա պէյի դատաւարութեամբ արդէն բաժակը լեցուեցաւ, իսկ Մուսան կրկին Մուշ վերադարձնելով բաժակը յորթեցաւ, և ահա այդ պատճառաւ էր որ ուզեցինք այս ցոյցն ընել և իսկոյն գործի ձեռնարկեցինք, և հիմա պատիւ ունիմ պաշտօնապէս ձեզ յայտարարելու թէ՝ ցոյցին զեկավարներէն մինն ես եմ:

«Կը յիշէ՞ք քանի՞ քանի՞ անգամներ իբր յանցանք մը երեսիս զարկիք թէ մենք անգութներ, անխիղճներ ենք եղեր որ դիտմամբ որոշած ենք եղեր ցոյցը ձեր նուիրական Գուրպան Պայրամի առաւօտուն ընել, ձեր հանդէսը խանդարելու և նոյն իսկ այդ մեծ օրուան մէջ ձեզի ձեր ընտանեաց հետ կամ ապարանքին մէջ ճաշել չտալու համար: Պահ մը ընդունիմ մեզի վե-

րազրուած անգթութիւնը . իսկ հիմա ձեզի հարցնեմ : Ուրեմն դուք չափազանց անգութ ե խիղճ ու զգացում չունիք եղեր որ մեր նուիրական օրերուն ո՛չ թէ մեր հանգէսներուն արգելք եղաք , այլ հազարաւոր Հայեր այդ օրերուն մէջ իրենց սուգը պահեցին և իրենց դժբախտութիւնը ողբացին : Այդ օրերուն հազարաւոր Հայերը իրենց տունէն դուրս ելլելու և իրենց նուիրական վայրը՝ եկեղեցին երթալու յանդգնութիւնը չունեցան . հազարաւոր Հայեր այն աստիճան կեղեքուած և հարստահարուած էին որ այդ նուիրական օրերուն ո՛չ թէ կերակուր՝ այլ ցամաք հացի պատառ մը չգտան իրենց տան մէջ՝ իրենց գաւակներուն տալու գոնէ : Ծա՛տ ու շա՛տ Հայերու հանգիսեցան այդ նուիրական օրերը . անոնք փոխանակ ուրախանալու , ոճրագործներէն յօշոտուած իրենց սիրականներուն արիւնթաթախ դիակները առջեւնին դրած ողբացին : Այդ վիճակը ձեզի պատահածին հման մէկ անգամ չէր , այլ հարիւրհազար անգամներ : Եթէ կ'ուզէք ըսեմ թէ , այո՛ , դիտմամբ այդ օր ընել որոշեցինք , որպէս զի գէթ այդ դառնութիւնը զգայիք :

« Հնչակեան կուսակցութեան պահանջմնագիրը ձեր ձեռքն ունենալով հանդերձ կ'ուզէք զանիկա խեղաթիւրել և անոր տարբեր գոյն տալ և այդ մասին ինծի անազին հարցումներ ընելով իմ միտքս չարչրկեցիք , իբր թէ մեր նպատակն անկախութիւնն , իշխանութիւնն ? և թագաւորութիւնն ? ձեռք բերել է , և այդ պատճառաւ էր որ ցոյցը կազմակերպած ենք և ըմբոստութեան դրօշակը պարզած ենք :

« Մենք մեր պահանջմնագրով մեր իրաւունքին մէջն ենք ու ձեզմէ կը պահանջենք :

« Իբր Օսմանեան հպատակներ մինչեւ հիմա մեր

պարտականութիւնը կատարած ենք անթերի , ատոր փոխարէն ըստ օրինի կ'ուզենք որ գործադրուի և կիրարկուի մեր իրաւունքը , որով Հայերս իբր մարդապրինք ինչպէս կ'ապրին ձեր հպատակ այլազան տարրեր , այսինքն մեզի տրուին մեր իրաւունքները՝ բոլոր լրացուցիչ պայմաններով , որով ուրիշ պահանջ մը չէ , այլ Հաւասարութեան գործադրութիւնը :

Կը պահանջենք , ինչպէս ունին միւս տարրերը՝ կեանքի , ինչի եւ պատուոյ ապահովութիւն , նոյնն ունենանք եւ մեզ :

Կը պահանջենք , իսկոյն եւեթ վերջ տալ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած հարստահարութեանց , ոճրագործութեանց և առեւանգութեանց :

Կը պահանջենք , մեզի տրուի ինքնապաշտպանութեան միջոցներ և կամ չարագործներու խստիւ պատժուիլը :

Կը պահանջենք վերջապէս , անմիջապէս վերջ տրուի Հայաստանի դժոխային դրութեան , որ այլեւս անսունելի դարձած է մեզ համար :

« Այս ամենքը կը պահանջենք իբր այս երկրին զաւակներ և կայսրութեան հպատակներ , մեր միակ և միակ նպատակն ըլլալով մեր երկիրը տեսնել ճշեհական զարգացման , բազմակրթութեան եւ յառաջդիմութեան շաղկին մէջ , բան մը որ իբր երկրին տէր և զաւակները՝ փառք և պատիւ պիտի ըլլայ մեզ համար :

« Իսկ եթէ երբեք մեր սոյն պահանջներուն կարեւորութիւնն չտրուելով չգործադրուին և մեզ գոհացում չտրուի , ահա այն ատեն է որ պիտի ընդվզինք , նորէն կը կրկնեմ առանց անջատողական զաղափար մը ունենալու , և պիտի պարզենք ըմբոստութեան և անպարտաւորութեան դրօշակը , մա՛հ կամ ազատութիւն :

գոչելով ձեր դէմը պիտի ելլենք, մինչեւ վերջին շունչերնիս կուռիլ և մեր արեան վերջին կաթիլը թափել, կամ այն է ԻԲԻ ՄԱՐԴԻ ապրելու մեր իրաւունքը ձեռք բերել և կամ պատուաւոր կերպով մեռնիլ:

«Երկրի անհրաժեշտ պէտքերէն մէկն է արմատական բարենորոգումը, որմէ կախում ունի մեր երկրին տնտեսական զարգացումն ու յառաջդիմութիւնը: Պէտք է երկրին վարչութեան մասը այնպիսի ձեւով և կազմով մը ըլլայ որ ոչ թէ միայն երկրին հպատակները օգտուին ու զարգանան և բարգաւաճին, այլ նոյն իսկ օտարներու նախանձը շարժեն:

«Թերեւս և հաւանական է որ Հայերուս և մասնաւորապէս մեր Հնչակեան Կուսակցութեան հայեացքները ձեզի դժուար և ըստ ձեր կարծեաց անգործարելի թուին: Երկրայելու և տատամեղու ժամանակը անցած է. այլ եւս չատ ուշ է. որովհետեւ վէրքը ոչ թէ թարախտած այլ փտախտի փոխուած է, ուրեմն մարմնին միւս մասերը չվարակելու համար պէտք է գործողութեան սկսիլ և վէրքը կտրել ձգել. քանի որ ուշ չէ: Թէ ի՞նչպէս սկսելու է այդ գործողութիւնը:

«Ինչպէս մենք ամենքս մեր անհատական կեանքին մէջ գող, զեղծարար և ծոյլ ծառաներուն առաջին և երկրորդ անգամ կ'ազդարարենք որ ուրիշ անգամ եւս եթէ երբեք իրենց այդ ընթացքը շարունակեն պիտի վտարուին, և շատերս նոյն իսկ սկիզբէն երբ կասկած մը ունենանք իսկոյն կը վճռենք, ասիկա ճշմարտութիւն մ'է որ ամենքդ ալ կը խոստովանիք: Ծիշդ ասոր նման և աւելի խիստ կերպով պէտք է վարուիլ անխտիր մեր կառավարական բոլոր պաշտօնեաներուն հետ, սկսեալ ամենէն բարձրէն մինչեւ ամենայեալին, զեղծարար, կաշառակիր և անպէտ պաշտօնեաները պէտք

է անմիջապէս վտարել իրենց պաշտօնէն, որովհետեւ քանի որ ամբողջ Կայսրութեան ղեկն և ժողովուրդին ճակատագիրն անոնց յանձնուած է, եթէ երբեք այս գործողութիւնը չկատարուի, Օսմ. Պետութիւնը դէպի խորխորատ և անկումն կ'երթայ և երկիրը դէպի քայքայում և ժողովուրդը կ'ոչնչանայ: Օրինակ կ'ուզէք, Ահա մեր Կայսրութեան դէրքը, մեր երկրին հարստութիւնն և եկամուտը, մեր գանձին պարապութիւնը, մեր պարտքին մէջ խրուիլն և մեր ժողովուրդի տնտեսական վիճակը, և վերջապէս ահա մեր երէկի ունեցած Յունաստանը, Սերպիան, Սեւ Լեւը, Պուլկարիան և այլն: Տեսա՞ք հիմա օրինակը:

«Մեր փափաքն է որ մեր երկիրը օրհնապէս զարգանայ, ժողովուրդը անդորր ապրելով (ասիկա անխտիր, քանի որ մենք Սօսիալիստներ ենք), երկիրը յառաջդիմէ, ասոնք իրականանալու միակ միջոցը կը գտնենք, անխտրաբար պաշտօնի կոչելուն մէջ՝ անհաճախելիք, անկեղծ ու գործունեայ անհատները:

«Քանի որ ընդունուած օրէնք մ'է այս այսպէս ըլլալուն, և հարկ չկայ անդիլոյ, Ֆրանսայի և այլ պետութեանց կառավարական պաշտօնեաները իբր օրինակ ցոյց տալ, հետեւաբար պէտք է ասկից՝ կեդրոնէն սկսի նախ այդ գործողութիւնը, որովհետեւ զեղծումներու և անկարգութեանց բոյնը և որջը հոս Պոլսոյ մէջ է, քանի որ հրահանգները Պոլսէն կը տրուին իբր կեդրոն և քանի որ Օսմ. Կայսրութեան ղեկը ձեզի յանձնուած է: Իսկ եթէ դուք մեր այս մտածմունքները անկարեւոր նկատէք, ինչ որ ազատ էք, խթանի մը վրայ ձեռք զարկած պիտի ըլլաք և այս երկրին հարազատ զաւակները և անկեղծ հայրենասէրները չպիտի ըլլաք. իսկ մենք Հնչակեաններս իբր այս

երկրին զաւակները և հայրենասէրները, այն համոզու-
մը գոյացուցած ենք թէ, եթէ ներկայ դրութիւնը
շարունակէ՝ այս երկրին կործանումը մօտ է, և մենք ի
սրտէ շատ պիտի ցաւինք անոր: Այս ըսածներուս շատ
պարզ օրինակ մը և ապացոյցն պարզեմ:

«Աւազան մը որուն մէջ սկիզբէն ի վեր անընդհատ
չորս կողմէն առատ ջուր կը վազէ, բնականաբար այդ
աւազանը որ այնչափ ալ մեծ չէ, պէտք էր իսկոյն
լեցուէր և ջուրը սկսէր յորդելով դուրս վազել եղերք-
ներէն: Ընդհակառակն ոչ թէ աւազանը կը լեցուի,
այլ նոյն իսկ շատ անգամ այդ վազած ջուրն իսկ ա-
ւազանին մէջ չի մնար: Բնականաբար շատեր պիտի
հետաքրքրուէին և ուզէին գաղտնիքն իմանալ, իսկոյն
աւազանը կը քննեն և զարմացմամբ ինչ կը տեսնեն
գիտէ՞ք. կը տեսնեն որ աւազանին մէջ այնչափ մեծ ու
պզտիկ ծակեր կան ոչ թէ վազելիք ջուրը, այլ եթէ
անոր տասնապատիկն ալ վազէ, նորէն ի գմբ, նորէն
աւազանին մէջ ջուր չպիտի մնար: Ուստի կը մտածեն
իսկոյն միակ միջոցը գործադրել, ջուրը աւազանին մէջ
լեցնելէ առաջ նախ անոր մէջ գտնուած մեծ ու փոքր
ծակերը գոցել որպէս զի ջուրը աւազանին մէջ մնայ և
իւր նպատակին ծառայէ այսինքն ծառերու և բոյսերու
ռոտման գործածուի որպէս զի այդ ծառերը և բոյ-
սերը իրենցմէ պահանջուած պտուղները տան:

«Յարգոյ ժողովականք, աւազանն Օսմ. Պետու-
թեան գանձի գրամարկըն է, վազած ջուրերը պետու-
թեան ոսկի և արծաթ հասոյթներն և եկամուտներն
են: Աւազանին մէջ գտնուած մեծ ու փոքր ծակերը,
զեղծարար և կաշառակեր մեծ ու փոքր պաշտօնեանե-
րուն բերաններն են որ այդ հասոյթները կը կլնեն և
գրամարկը միշտ պարապ կը մնայ: Հիմա շատ որոշ
է, ամենէն առաջ պէտք է այդ բերանները գոցուին...

Տէրվիշ խօսքս ընդհատելով ըսաւ.

Ասոր նայեցէք, ասոր. հա՛ յիմար հա՛, դուք և
ձեր կուսակցութիւնը այդ խելքով գիտէք եղեր որ
Օսմ. Պետութիւնն այս դրութեամբ դէպի քայքայում
և փճացում կ'երթայ և այդ բանը ձեզի ցաւալի կը
թուի եղեր և մենք չենք գիտեր թէ դէպի ուր կ'եր-
թանք. փայ ապուշներ վայ...:

Տէրվիշի մտայնութիւնը չէր որ զիս զարմացուց,
այլ իր ինծի և ընկերներուս ուղղեալ նախատինքն էր
որ զայրացուց և դուռալով ըսի: (Գանի որ գիտէի թէ
զիս մահուան պիտի դատապարտեն, այլ ևս ի՞նչ վախ
ունէի):

Այո՛, որչափ որ Օսմ. կառավարութիւնը ձեզ
նման զեղծարար, կաշառակեր և ապուշ պաշտօնեաներ
ունենայ, միշտ իր վիճակն այս և թերեւս ասկէ աւելի
վատթար պիտի ըլլայ: Արիւն ձեր ի գլուխ ձեր եղիցի:
Ժողովը ուղեց որ խօսքս շարունակեմ, իսկ ես ըսի.

Օսմ. կառավարութեան Միւշիք մը. Տէրվիշ փա-
շա մը երբ այս տեսակ ժողովի մը մէջ հրապարակաւ
կը խոստովանի իմ ըսածներս և ճշմարտութիւնը, և
կ'ըսէ թէ դուք մեզմէ լաւ գիտէք այդպէս ըլլալը. վեր-
ջապէս երբ այդ Տէրվիշ փաշան այնչափ կը ցածնայ իմ
աչքիս իր փսղոցային խօսքերով և ես կ'ստիպուիմ
այդ ձեւով պատասխանել. ուստի այլ եւս իմ վերջին
խօսքս աւարտած կը նկատեմ, հետո տանելով այն հա-
մոզումը թէ դուք որ մեզմէ աւելի լաւ կը տեսնէք
գալիք վտանգը ոչ թէ անոր առաջն առնելու, այլ
փութացնելու կողմն էք: Ես կ'սղբամ Օսմ. հպատակ
ժողովուրդին վրայ և կը ցաւիմ որ ձեր ունեցած այս
մտայնութեան պատճառաւ դեռ շատ պիտի տառապին
այդ հպատակներն իրենց այս ներկայ դրութեամբ և

թերեւս աւելի վատթար դրութեան մը ենթարկուին : Ափսո՛ս , շատ ափսո՛ս ըսի ու լռեցի :

Շարունակեցէ՛ք , շարունակեցէ՛ք կ'ըսէին ժողովականները :

Այո՛ , դեռ ըսելիքներ շատ ունէի և արդէն առանց ձեր կողմէ պահանջուելու ես պիտի խօսէի , բայց Տէրվիշ փաշայի խօսքերը վերջ տուին իմ այդ խօսքերուն , որովհետեւ ինքն անկեղծօրէն խոստովանեցաւ ձեր կառավարութեան մտայնութիւններն ու մտածելակերպը , քանի որ ձեր կողմէ Տէրվիշ փաշայի խօսքերը չհերքուեցան , ես զանոնք իրողութիւններ կը ճանչնամ և անոր իսկութեանն համոզուելով՝ կ'ըսեմ՝ վերջին խօսքս :

Հիմա շատ որոշ է , դուք մեզ կ'ստիպէք դիմել մեր մէկ որոշման , կամ այն է մեր արիւնով մեր ազատութիւնը ձեռք պիտի բերեմք կամ այն է պատուաւոր կերպով պիտի մեղմեցնենք : Ահա իմ խօսքիս վերջաւորութիւնը :

Հրամանատար փաշան ըսաւ , քանի որ ըսիք թէ դուք էք ցոյցին ղեկավարը , ուրեմն ըսէք թէ որոնք են ձեր ընկերները , քանի որ այստեղ այնչափ բանտարկեալներ կան , գոնէ անմեղներ չպահենք :

(Զեռքովս մերժողական ձեւով մը) , Այլ եւս բան մը չունիմ ըսելու և խօսելու : Ես խոստովանեցայ թէ ցոյցն ընողն ես եմ ընկեր չունիմ և թէ բանտարկեալներն անմեղ են :

Երկու բառով կը վերջանայ , ըսաւ փաշաներէն մին :

Ընկեր չունիմ ես , ահա ձեզի երկու բառ :

Ուրեմն այլեւս չպիտի խօսիք . ըսաւ սպարապետը :

Այո՛ , փաշա , չպիտի խօսիմ , խօսքերս վերջացած են :

Հրաման ըրին զիս բօլիսս տանելու :

Բօլիսիս բարձիկին վրայ երկնցած՝ սիկառէթէս վեր բարձրացած ծուխի գուլաներու մէջ կը տեսնէի կարծեա շունչս ալ հետզհետէ կը պատրաստուէր ինծի տալու վերջին հրաժեշտը :

Ես շատ տխուր չէի , որովհետեւ խիղճս հանդարտ էր . այդ վայրկեանն կը դիմաւորէի թէեւ ապարդիւն կերպով , բայց ինչ կարող էի ընել քանի որ պատճառը կամքէս անկախ էր . . . :

Իմ վայրկեաններս այլեւս համբուած էին . այս ճգնաժամը թերեւս ուրիշներու համար հաճելի չլուէր , բայց ինծի համար հաճելի է կ'ըսէի : Միայն դժբախտ եմ եղեր որ ասկից վերջը տեղի ունենալիք բռնութեանց դէմ մղուած պայքարին մէջ լրացին չպիտի ունենամ : Բաւական է որ ինձմէ վերջը տեղի ունեցած կռիւներու մասնակցողները պիտի կրեն Հայ անունը զոր ես կը կրէի , և քանի որ ասկից յետոյ ըլլալիքներու յաղթանակը վստահ եմ որ մերիններուն (Հայերուն) պիտի մնայ , ուրեմն ես այժմէն կրնամ ինքզինքս երջանիկ զգալ : Այս և ասոր նման խել մը մտածմունքներով քնացած էի . . . :

Կէս օրէն վերջ բանտին փոխ տնօրէն Մէհմէտ էֆէնտին իր քով գտնուած երկու տասնապետներով բօլիսիս առաջ եկաւ և զիս դուրս հանել տուաւ :

— Մօն Եհր ձանկիւլեան քիչ մը պարտէզ երթանք պտտինք :

Պարտէզ ըսուածը փոքրիկ բան մ'էր չորս անկիւնն մէյ մէկ ծառով . ցորեկները բանտարկեալներ դուրս կը հանէին երեք ժամու չափ այդ պարտէզին մէջ պտտելու , բայց ոչ թէ Հայ բանտարկեալները :

Մէհմէտ էֆ.ի հետ քով քովի քալելով պարտէզ ելանք, ինչպէս կ'երեւէր այդ օրը սաստիկ տաք էր և արեւէն այդ մերկ գետինը չատ տաքցած էր. չէ՞ մի որ ես այնչափ ատեն գրեթէ արեւի լոյս տեսած չէի և միշտ մութին մէջ մնացած էի, պարտէզին դռնէն դուրս ելած հազիւ երեք քայլ յառաջացած էինք գետնին տաքութիւնը երեսիս զարկաւ և իսկոյն գլուխս դարձաւ ու գետին փռուեցայ: Նուաղած էի: Զգիտէի քանի վայրկեան, միայն թէ երբ սթափեցայ՝ տեսայ որ Մէհմէտ էֆ.ի լանջքին մէջն էի. հագուստներս բոլորովին թրջուած էին. աչքերս երբ բոլորովին դարձուցի և Մէհմէտ էֆ.ի երեսը նայեցայ բոլորն ալ շուտրած վիճակ մը ունէին, եղածն հասկցայ իսկոյն:

Մէհմէտ էֆէնտին իսկոյն երկու ամիս քերել տուաւ նստեցանք. սուրճերնիս խմելէ յետոյ առաջարկեց քիչ մը պտաիլ պարտէզին մէջ:

Մէհմէտ էֆ.ի հետ ժուռ կուգայինք և բանտերու պատուհաններէն բանտարկեալները մեզի կը դիտէին: Մէհմէտ էֆ. ըսաւ.

Մեծ սենեակ պիտի տանիմ քեզի, որպէս զի ասկից վերջը ազատ ըլլաս ընկերներուդ և բանտար կելոց հետ տեսնուիլ. երթանք ուրեմն:

Երբ սենեակէն ներս մտանք իսկոյն հոն գտնուող Հայ և Թուրք բանտարկեալներ օտքի ելան:

Մէհմէտ էֆ.ն զիս սենեակին վերի գլուխ տալաւ և հոն գտնուող ենթասպայի մը քով կեցուց ու ըսաւ անոր.

Այս էֆէնտին քու և մեր հիւրն է, պէտք է լաւ նայիլ: Սենեակին սպասաւորին պատուիրեց որ անկողնոյս մաքրութեան հոգ տանի:

Մէհմէտ էֆէնտին մեկնելէն վերջ շուրջս հա-

ւաքուեցան Հայ և Թուրք բանտարկեալները, «անցած ըլլայ» ըսելով: Սուաջին գործս եղաւ իմանալ թէ քանի՞ Հայ բանտարկեալներ կան: 27 հոգի է ըսին: Ներկաներուն մէջ թէ՛ այնչափ Հայ չկար և թէ՛ մեր ընկերներէն ոչ ոք կար, միւս սենեակներէն Լուսիկեան Նազարէթը և միւս Հայերը եկան, ինչպէս նաեւ Յոյն Եռւվանն ու Նիգօլին. միայն Նաթուրեանն էր որ նրբանցքին մէջ կը ճեմէր: Նազարէթէն հասկցայ որ միայն ինքը և մեր տաճարակներէն (այսինքն պարզ ընկերներէն երկուքը) կային որ ձերբակալուած էին: Իրենց ալ այդ օրը արտօնուած էր բօլիսներէն դուրս ելլել և իրարու հետ խօսիլ, բայց ոչ մէկերնիս գիտէինք թէ պատիժնիս որքան որոշուած է. զինս սուրական ատեանի մէջ սովորութիւն չկայ յանցաւորին իր պատիժն ըսել:

Զինուորական բանտերու մէջ տիրողը նորէն զինուորական սովորութիւնն է: Որոշեալ ժամուն պէտք էր քնանալ: Քովիս ենթասպային հետ սկսանք պառկած տեղէս ցած կերպով խօսիլ, դրան քով գտնուող պահապանը չչսելու ատիժան, որովհետեւ արգելուած էր:

Ինքը կ'երեւէր որ իրազեկ էր. ուղեց հասկնալ թէ ե՞ս եմ ղեկավարն և թէ խոստովանա՞մ եմ: Ինքը լուր չունէր կամ թերեւս կեղծեց թէ ի՞նչ պատիժ տնօրինած են. այլ ցաւ յայտնեց որ պէտք չէր այդ օրը ձեռք անցնէի և կամ այնտեղ գտնուէի: Երբ ըսի թէ ամէն ինչ գիտակցօրէն ըրած եմ, լուեց և ոչինչ չըսաւ:

Ինքը ցմահ դատապարտուած էր իր զինուորութիւնը Ֆիզանի մէջ կատարելու համար և կ'սպասէր իր աքսորման օրին:

Շատ բնական էր որ օրերով սալայատակներուն վրայ և «բօլիս»ի աղտոտութեան մէջ պառկելով այդ

գիշերը հանգիստ քուն մը պիտի քաշէի և նամանա-
ւանդ երբ խմացայ թէ մերիններէն որո՞նք ազատ են
և կամ որոնք ձերբակալուած են :

Վաղուց անտի գիշերները քունիս մէջ խօսելու
սովորութիւն ունէի սոսկալի կերպով, այնպէս որ
ներկայի և ապագայի մասին խորհածներս գիշերը
քունիս մէջ կը խօսէի, կը ծրագրէի և իբր թէ կը գոր-
ծադրէի :

Ես չէի գիտեր արդէն իմ մասին տրուած վճիռը,
բայց հաւատացած էի որ մահուան պիտի դատապար-
տեն զիս, գիշերը քունիս մէջ Հայ բանտարկեալներ-
ընդուն կ'ըսեմ եղբեր թէ «Ես բոլոր եղածներուն պատաս-
խանատուութիւնն իմ վրաս առնելով յայտարարած
եմ թէ դուք ամենքդ ալ ո՞ր և է բանէ մը տեղեկու-
թիւն չունիք, ինչպէս նաեւ ցոյցին մասնակցած չէք,
բոլորովին անմեղ էք. ինչ որ եղած է ես եմ հեղինակն
և ընողը: Ուստի կրնաք ապահով ըլլալ որ դուք ան-
պարտ պիտի արձակուիք, իսկ կարծեմ զիս մահուան
պիտի դատապարտեն: Ինծի համար հոգ ընելիք բան մը
չկայ, ես արդէն սկիզբէն գիտէի որ զիս մահուան պի-
տի դատապարտեն ևայլն ևայլն :

Այս և ասոր նման խօսքերը քունիս մէջ այն աս-
տիճան բարձր ձայնով կը խօսիմ եղբեր որ սենեակին
մէջ գտնուող բոլոր բանտարկեալները քուններէն կ'ար-
թըննան: Թուրքերն երբ կ'ուզեն Հայ բանտարկեալ-
ներէն իմանալ խօսքերուս նշանակութիւնը, Հայերը
բոլորովին տարբեր մեկնութիւններ կուտան խօսքերուս
և այդպիսով Թուրքերը կը համոզուին :

Առաւօտ երբ Լեւոն և ուրիշներ ինձ պատմեցին
եղածները, ես իրենց ըսի թէ դժբախտաբար այդ վի-
ճակը կ'սկսի 12—13 տարեկան հասակէս և դեռ կը

շարունակուի. ասիկա այնպիսի սովորութիւն մ'է զոր
չեմ կրնար ձգել և կարծեմ դարման մ'ալ չկայ: Ինչ
մը վերջը մեզի ազդարարուեցաւ թէ՛ կառավարու-
թեան կողմէ մասնաւոր սափրիչներ բերուած են և
պարտեղին մէջ մեզի կարգաւ ձրաբար պիտի ածիլեն:

Ածիլուելէս վերջը սափրիչը հայելին ձեռքս տուաւ
քստ սովորութեան, որ կը նշանակէր իրեն սուրճի մը
գրամ նուէր տալ :

Դէմքս հայելին մէջ տեսնելուս պէս շատ դժուա-
քաւ ինքզինքս զսպեցի և հայելին մէկ կողմ դրի. հա-
յելին մէջ տեսայ որ 23 օրուան մէջ թուիս մազերս
ճերմկցած էին 34 տարեկան հասակիս մէջ այդ բանը
շատ գէշ ազդեց, 23 օրուան մէջ այդ աստիճան
փոփոխութիւն կրելս իսկապէս զարմանալի էր: Որչափ
որ 34 տարեկան էի, բայց այնպէս խանդոտ ու վառ-
վռուն բնավորութիւն մը ունէի որ, տեսնողներն հա-
զիւ թէ 21—22 տարեկան կը կարծէին, և նոյն իսկ
Տէրվիչ փաշա անգամ մը հարցաքննութեան միջոցին,
իբր յանցանք երեսիս զարկած էր :

Ձեր այս գործին ղեկավար և գլխաւոր ըլլալուն
մէկ ապացոյցն ալ այս է որ, ժամանակին խորհած ես
և Օսմանիէ Թէղքէիլիդ մէջ դիտմամբ տարիքդ մեծ
նշանակել տուած ես. հիմա կը կարծես թէ Օսմ. Թէղ-
քէիլիդ մէջտեղ ըլլալով, կ'ուզես մեզ հաւատացնել թէ
34 տարեկան ես, շատ շատ 21—22 տարեկան ըլլալու ես:

Ի հարկէ Տէրվիչին այս խօսքերը ծիծաղ շարժելէ
անդին չէին անցներ, իսկ ինքը այդ ընթացքս տես-
նելով կ'ըսէր .

— Կը խնդաս ինչու չէ, անաւասիկ քու ամէն մէկ
խօսքերն և պատասխանները տարիքիդ պէս շինծու և
խարդախ են, բայց աչքդ բա՛ց, մենք այդ բաներէն
խաբուողներ չենք :

Ինչպէս կ'երեւէր, դուրսը ամէն ոք հասկցած էր մեր մասին անցած դարձածը, որովհետեւ հայ բանտարկելոց ծնողքներն և բարեկամներն սկսան ճերմակեղէններ և այլն բերել և թուրքերէն լիզուով տեսակցիլ անոնց հետ :

Ամենէն առաջ մեր ընկեր տասնապետներէն Ազարիկ Քօլօլեանն էր որ քովս եկաւ . ճերմակեղէններս և քիչ մը դրամ ու ծխախոտ բերած էր : Որչափ որ թուրքերէն կը խօսէինք և երկու տասնապետները մեր խօսակցութեան կը հսկէին, ես կըրցայ իմանալ և Ազարիկ կըրցաւ ինձի հասկցնել թէ Մուրատ . Անպարճեան և վարիչ մարմնոյն անդամները Պոլիս են և առանց վաճառուելու կը գործեն :

Ամենէն առաջ պէտք էր աճապարէի չուտով երկուսով մը հասցնել դուրսը գտնուած ընկերներուն, որովհետեւ իմ մասին եղած վկայութիւնները և մանաւանդ գլուխ գործոց ըլլալով Աշրգեանի տեղեկագիրը զիս այն համոզման հասցուցած էին թէ ինձի տրուած վճիռը մահուան վճիռ պիտի ըլլար :

Պէտք չունիմ պարզելու թէ, քանի որ երկու տասնապետները մեր թուրքերէն տեսակցութեանը կը հրակէին, քանի որ թուրք ինքզինքն արդիւնած էր ինձ համար և թէ քանի որ սենեակին մէջ 50է աւելի բանտարկեալներ կային, ինչպէս այդ երկուսովս պատրաստեցի և ընկերներուն զրկեցի . բայց իրողութիւնն այն էր որ պատրաստած ու ղրկած էի և ընկերներուն ձեռքն հասած էր :

Անշուշտ այդ գաղտագողի և խիստ հսկողութեան ներքեւ գրածներս այնչափ խնամքով և երկար բան մը չպիտի ըլլային : Հայ մատնիչներու անունները յիշած էի և եթէ երբեք մեր ընկերական կեանքին մէջ թե-

րութիւններ և յարգանքի պակաս մը ունեցած էի, այդ բոլորին հանդէպ ներողութիւն կը խնդրէի ընկերներէս, քանի որ մահուան վճիռս պիտի գործադրուէր : Իսկ կտակագիրս խիստ մանր դերերով ժամացոյցիս կափարիչին մէջ զետեղած էի՝ որ թերեւս մեռնելէս վերջ ընկերներուն ձեռքը հասնէր :

Միջոյեան Կարապետ բոս իր սովորութեան այցելութեան կ'երթայ Ալի Սայիպ փաշային, և փաշան խօսքը Միջոյեանին ուղղելով կ'ըսէ .

«Այսօր վերջացաւ Ճանկիւլեանի հարցաքննութիւնը և զինքը դատապարտեցին մահուան, որովհետեւ ես իբր նախագահ ազատ էի իմ ձայնս տալու կամ չտալու : Դատապարտեցին զինքը, բայց ես ցաւ դժացի :

Ճանկիւլեան քանի մը անգամ ընդդիմացաւ չուղեց մեր ներկայութեան ըսել իր վերջին խօսքերը, այլ ուղեց Սուլթանին ներկայութեան երթալ ու ըսել, բայց Սուլթանը մերժեց և Իրատէ ըրաւ որ ժողովին ներկայութեանն ըսէ : Ես սխալած չէի Ճանկիւլեանի մասին կազմած գաղափարիս համար . մեծ յանդգնութիւն էր պնդել թէ Սուլթանին ներկայութեան կ'ուզեմ խօսիլ : Քանի որ այսօր իր վերջին խօսքերն ըսաւ, իր ըսածէն և խոստովանութենէն երեւցաւ որ շատեր սխալ գաղափար կազմած էին ձեզ Հայոցդ նկատմամբ, իբր թէ դուք թագաւորութիւն կ'ուզէք եղեր կամ անկախութիւն, մինչդեռ Հնչակեան կուսակցութիւնն իր այդ ցոյցով կը պահանջէր հարստահարութեանց վերջ տրուիլը և Հայոց կեանքի, ինչքի և պատուոյ ապահովութիւն : Ճանկիւլեան շատ որոշ կերպով այս բանը կը պահանջէր կառավարութենէն և կ'ըսէր .

«Եթէ երբեք մեր սոյն իրաւացի պահանջին դու-

հացում չտրուի, և մենք կեանքով, ինչքով և պատուով ապահովուած չըլլանք, ահա այն ատեն է որ ստիպեալ պիտի դիմենք ըմբոստութեան և ապստամբութեան: Ասկէ վերջը ընելիքնիս այդ կը մնայ մեզ համար, ուրիշ ոչինչ: Իմ խիղճս հանդարտ է, քանի որ ձեռնպահ մնացի, իսկ ժողովը միաձայնութեամբ զինքը մահուան դատապարտեց: Ես ցաւ զգացի Ճանկիւլեանէն լսելով որ ձեր (Հայոց) պահանջները չատ իրաւացի և արդարացի էին, չէ՞ մի որ դուք իբր հաւատարիմ հպատակ ժողովուրդ ձեր պարտականութիւնները կատարելէ և նոյն իսկ այս Պետութեան չատ ծառայութիւններ ընելէ վերջ, պարտաւոր էինք մենք ըստ օրինի ձեր կեանքը, ինչքն ու պատիւը ապահովել: Այս տարրական և բնական բաները պահանջելու համար ելլել մահուան դատապարտել, ահա իմ ցաւ զգացած պարագան: Ներկայ ըլլալու և լսելու էիր Ճանկիւլեանի վերջին խօսքերը, բայց ափսոս որ աւազանի մը նմանութիւնը մէջ բերելէ վերջ Տէրվիչ փաշա ընդմիջեց, և Ճանկիւլեան անկէ ետքը այլ եւս չշարունակեց իր ըսելիքը, որչափ որ ժողովը ստիպեց: Ճանկիւլեան գիտնալով հանդերձ որ զինքը մահուան պիտի դատապարտենք և իր վերջին օրը պիտի ըլլար այսօր, փոխանակ տխուր և մեղամաղձոտ ըլլալու, ընդհակառակն ամէն օրէ աւելի այսօր ուրախ, խորիստ և յանդուգն էր, պարագայ մը որ իր խոստովանութեան իրողութիւն ըլլալը կը հաստատէր. հաեւ թէ ինքը արդէն այդ ցոյցը սկսելէ առաջ գիտէ եղեր որ իր ըրածին վախճանը մահ պիտի ըլլայ եղեր: Կը համակրէի իրեն այս խոստովանութեան համար: Մեր այս ընթացքին հետեւանքն այնչափ լաւ չեմ տեսներ. նշանաւոր առածն պէտք է նկատի ունենանք. որ կ'ըսէ. «Դա-

նակն ոսկորին դաւած է այլեւս»: Ճանկիւլեանի ըսածներէն կը զուշակուի թէ կրակը ասկէ վերջը պիտի բռնկի: Ափսոս մեղի և ափսոս այս երկրին...

Բնական է որ Նազարէթ և միւսները հետաքրքրուէին թէ իմ մասին ի՞նչ վկայութիւններ եղած են և կամ որո՞նց կողմէ, և ես ալ պիտի հետաքրքրուէի թէ իրենց մասին վիրաւորուած զինուորները ի՞նչ վկայութիւն տուած են. որովհետեւ օր մը զիս ալ տարին հիւանդանոց և վիրաւորուած զօրքերուն ցոյց տուին հասկնալու համար թէ ե՞ս եմ զիրենք վիրաւորողը. զօրքերը ժխտական պատասխան տուին:

Ես Նազարէթէն իբր գաղտնիք ոչինչ ունէի պահելու, հետեւաբար իրեն ըսի որ Նաթուրեանն էր միայն որ երեսիս հանդէպ վկայեց իմ մասին:

Եթէ երբեք քանի մը վայրկեան առաջ չկուսէի, այդ գիշերը ճէմիչին մէջ պիտի սպաննէին Նաթուրեանը, իմ մասին վկայութիւն տալուն համար. որով խստիւ արգիլեցի այդ բանը:

Թ.—ՄԱՀԱՌԱՆՍ ՎՃԻՌԸ

Երեկոյեան ժամը ինն էր (Ը. Թ.), լուր եկաւ որ հրամանատարը և ուրիշներ բանտը աչքէ անցընելու պիտի գան: Բանտերը և նրբանցքները շուտով մաքրած ու աւլած էին սպասաւորները:

Հազարապետ Իսմայիլ պէյ ձեռքը կարգ մը թուղթեր և ծրարներ բռնած սենեակէս ներս մտնելով ուղղակի իմ դիմացս եկաւ կեցաւ ու ըսաւ.

— Յարութիւն Ճանկիւլեանը դո՞ւն ես:

— Այո:

— Ունեցածդ հաւաքէ որ երթանք:

Այն հազարապետը որ 22 օր ինծի հարցաքննութեան տարած բերած և բանտին տնօրէնն էր, բնականաբար շատ լաւ գիտէր անունս և մականունս, ուրիշն պաշտօնական ձեւակերպութիւն մ'էր որ կը կատարէր: Բայ ի աղտոտ ֆլանելէս և ներքնաշորէս, ունէի նաեւ ընկերներու բերած մեծ տուփերով ծխախոտները, ձմերուկ, սեխ և բաւական խոշոր խնձոր մը: Կ'ուզէի գիտնալ թէ օրուան այդ պահուն զիս ո՞ւր կը տանին, վայրկեան մը առաջ իմանալու պատրուակաւ, ձմերուկները սեխերը հոն դանուող բանտարկելոց տալէ վերջ խոշոր խնձորը որ զրպան մանելիք բան չէր, հազարապետին պարզեցի և ըսի, կը խնդրեմ այս նուէրս ընդունեցէք որ ինքնին չնչին բան մ'է: Հազարապետը մերժեց ըսելով. չնորհակալ եմ պահէ հետդ տար: Ես մտածեցի թէ քանի որ կախաղան կը տանին զիս, տառնք ինչո՞ւ միասին տանիմ և ի՞նչ պէտք ունի: Այս մտածմունքս և որոշումս վայրկեանական եղաւ և նորէն խնձորը հազարապետին ներկայացուցի և ըսի.

Կը խնդրեմ որ ընդունիք, քանի որ այս տեսակ խնձորներ հաղուադիւտ են և ձեզ նմաններուն կը վաճիլէ ունենալ: Հազարապետը դարձեալ մերժեց ըսելով.

Պահէ՛, գացած տեղդ պէտք կ'ունենաս:

Խնդիրը նորէն մուծ մնաց ինծի, ու ես ամբողջ բանտարկելոց և մասնաւորապէս Հայոց« մնաք բարեաւ» ըսելով հազարապետին հետեւեցայ: Հազարապետը նրբանցքին մէջ կը համոզէր զիս որ ընկերներուս առնունքները յայտնելս ինծի նպաստաւոր կ'ըլլայ և այլն, և ես իրեն ըսի.

Ինծի նպաստաւոր եղածը կախաղանին սիւն և չուան է:

Նրբանցքին դրան աջ կողմը կեցած էին Սպարապետ Ալի Սայիպ, հրամանատար և Տէրվիշ փաշաները

Համիս

և կարգ մը պալատականներ ու պաշտօնեաներ. հազարապետը զիս անոնց ներկայութեանը տարաւ:

Թիկնապահ մը իր սիրտը դրած կանանչ սնդուսէ թղթապանակը դուրս քաշեց, համբուրեց, Տէրվիշին տուաւ և Տէրվիշն ալ համբուրելով ու գլխուն վրայ գնելէն վերջ ինծի երկարեց ու բսաւ .

— Առ համբուրէ գլխուդ վրայ դիր և տուր :

— Չե՛մ համբուրեր, և ոչ ալ ձեռքս կ'առնեմ :

Տէրվիշ քայլ մը յառաջացաւ և հրամայեց որ պէտք է անպատճառ համբուրեմ :

Ես առանց տեղէս շարժելու ցուցամատս շարժելով ըսի :

Չպիտի՛ առնեմ և չպիտի՛ համբուրեմ :

Մահուանս վճիռն համբուրէի՛ . միթէ կարելի՞ էր :

Տէրվիշ ետին դարձաւ ու իր սպասաւորին ըսաւ .

— Տուր սա սուրս, տեսնենք թէ ի՞նչ կ'ըսէ ու չի համբուրեր :

Քայլ մը յառաջանալով ըսի .

Առ սա սուրդ տեսնենք ի՞նչ պիտի ընես :

Սպարապետը Տէրվիշին ձեռքէն սնդուսէ պահպանակն առաւ համբուրեց, մէջը գտնուած խոշոր կնքուած ծրարը հարիւրապետի մը յանձնեց և բսաւ . տարէ՛ք :

Երկար շարք մը, երկու կողմը երկու կարգով զինուորներ կեցած էին . յիսնապետ մը առջեւէս և հարիւրապետը քովէս կ'երթային : Չորս կողմս կը դիտէի, ահագին բազմութիւն մը կար :

Ձիս կառքի մը մէջ նստեցուցին, հարիւրապետը քովս և յիսնապետը առջեւս նստած, ենթասպայ մը կառապանին քով և բոլորտիքս չորս սուխաւոր զօրքեր : Կառքը ճամբայ ելաւ դանդաղօրէն : Պայազիտի հրապարակը ահագին բազմութիւն լեցուած էր . խանութներու առջեւ, պատուհաններու և պատշգամբներու մէջ ահագին հետաքրքիր բազմութիւն մը կար :

Անդրադարձայ թէ կախաղանս պէտք էր ըլլար Պայազիտի հրապարակը, իսկ հոս եէսիր բաղար հասած ենք . կախաղանը առաւօտուն կ'ըլլայ, իսկ հիմա այս միջոցիս ո՛ւր կը տանին զիս : Առանց մտաբերելու թէ կեդրոնական բանտին ճամբուն վրան ենք . կը հետաքրքրուէի ուր երթալս հասկնալ . քովիս հարիւրապետին ըսի .

Կը խնդրեմ ըսէք ո՛ւր կը տանիք զիս :

Քանի մը վայրկեանէն կ'իմանաս :

Դարձեալ մտահոգ յիսնապետին ըսի .

Ինչո՞ւ չէք ըսեր :

Հոգ մի ընեք, բան մը չկայ, քիչ մը վերջ կը դիտնաս :

Հտաքրքրութեանս պատճառը փողոցին երկու կողմը խռնուած բազմութիւնն էր, որ որոշ կերպով կը տեսնուէր թէ մեր անցքին կ'սպասէին : Կառքը կեդրոնական բանտի դռնէն ներս մտաւ և որոշեալ տեղ մը կեցաւ : Ինչպէս կ'երեւէր կեդր. բանտի Տնօրէնութեան լուր տրուած էր թէ այդ օրը մեզ կեդր. բանտը պիտի փոխադրեն . երբ կառքէն վար իջայ բանտի տնօրէն Հասան էֆ.ն իր սենեակին քով աթոռի մը վրայ նստած էր . երբ զինքը բարեւեցի ոտքի ելլելով «Հրամանեցէ՛ք» ըսաւ, իր քով գտնուած պարսպ աթոռ մը ցոյց տալով ու նստեցայ : Հասան էֆ.ն սիկառ մը տուաւ և ժպտուն դէմքով ըսաւ .

Անցած ըլլայ, բնաւ հոգ մի՛ ընէք, մեր վեհ. Սուլթանը գթասիրտ է . շուտով ներման պիտի արժանանաք :

Շնորհակալութիւնս յայտնելով սիկառն առի, որ միանգամայն կրնար հասկցուիլ թէ սիկառէթի և թէ իր մաղթանքներուն համար էր որ շնորհակալութիւն կը յայտնէի :

Նազրմ պէյ

Հարիւրադեալը պահարանը տնօրէնին տուաւ, իսկ տնօրէնն առարկեց թէ Ոստիկանութեան նախարար Նազրմին հրթալէ վերջն ինքն արտօնուած է բանալու :

Հարիւրադեալն աճապարանօք գնաց, մինչեւ իր գալն արդէն հետզհետէ զոյգ զոյգ հասած էին Նազարէթ, Սաւաթիկ, Կարապետ, Նուրման, Նիքոլի, Նաթուրեան և Պարոն : Նազրմին գայող հարիւրադեալն եկաւ և թուղթը տնօրէնին տուաւ : Տնօրէնը պալատէն եկած Իրատէի թուղթը կարդալէ վերջ՝ անունս և մականունս ստուգեց և ապա հրաման րբաւ գիտ թէքտանէ տանիլ :

Բանտարկեալներուն մէջ կային սովորական յանցանքով դատապարտուած Յովհաննէս և Արմենակ, որոնք իսկոյն գիտ դիմաւորելով իրենց սենեակը տալին, բառ իրենց պատմածին՝ մեր պատիժը մահուան ևայլն չէր, այլ թեթեւ և աննշան բերդարդելութիւն : Ի հարկէ բաւորովին առատակ և հանելուկ պիտի թուէր ինձ իրենց բաժնեկր, քանի որ գիտէի թէ իմ տուած պատասխանս և բաժնի խօսքերս ինչ պիտի արժէին ինձ համար : Ուզեցի իրենց կարգացած Արեւելք թերթը տեսնել, քիչ մը վերջն եկան և թոյն թէ սչնչացուցած են :

Առաւօտուն բազմիքէն ելլելէս վերջը ծանօթ սեղանաւոր Գուլագարդեան Մարգար ինձ ալցելութեան եկած էր. իբր թէ ինքը տնդրադարձած չէր երէկի թերթերուն գրածներուն և չէր գիտէր թէ ինչ էր պատիժս՝ կր կեղծէր : Իր դրպանը եղած թերթի մը ծայրը կ'երևէր, իսկոյն գրպանէն թերթը քաշեցի, ներսդուլիւն ըսելով : Արեւելքի պաշտօնական լուրերը աչքէ անցուցի : Ես մահուան դատապարտուած էի, ինչպէս որ կ'սպասէի արդէն, Նազարէթը և Նաթուրեանը 15 տարուան բերդարդելութեան, իսկ միւսները 8էն 5 տարուան բերդարդելութեան : Իսկ ամենէն վաւրը կ'ըսէր : «Ն. Վեհափառութիւնն իր գթասարուութեամբ Յարութիւն շանկիւլեանի մահուան պատիժը

մեղմացնելով, որոշեց ցկեանս բանտարկութիւն Ա.ք-
հայի բանտին մէջ, և այլն» :

Որչափ որ մահուան պատիժս կարգաւով ուրա-
խացած էի, ցկեանս փոխուելը կարգաւով տխրեցայ .
մահուան պատիժս գործադրելով ահագին ոգեւորու-
թիւն և խանդավառութիւն յառաջ պիտի բերէր մեր
յեղափոխական շարքերուն մէջ և Յեղափոխական ո-
գին աւելի պիտի տարածուէր Հայ ժողովուրդին մէջ .
ախոսս որ մահուան պատիժս բարեփոխուած էր : Վեր-
ջէն ստուգեցինք որ ուսական դեպքանք խորհուրդ-
առւած էր Ապաիւլ Համիտին մահուան պատիժս չգոր-
ծադրել, որպէս զի Հայերուն մէջ աւելի գրգռութիւն,
և ոգեւորութիւն յառաջ չի գար յեղափոխականներուն
մէջ . չէ՞ որ Ա.ք-հայի գնտանք ցկեանս դատապարտու-
թեամբ երթալու աւելի սոսկալի էր և տաժանելի պիտի
ըլլար ինձ համար՝ քան թէ կախաղան բարձրանալս :

Վեցերորդ սենեակի բանտարկեալները լուր զրկած
էին ինծի թէ բանտին դրան վրայ ահագին Հայեր լեց-
ուած են և կը փափաքին եղեր ինծի այցելութեան գալ,
բայց անօրէնք չի թույլատրեր :

Քանի որ դատապարտուած էի, անօրէնք իրաւունք
չունէր ինծի եկող այցելուներն արգիլել, ուստի ան-
միջապէս իրեն լուր զրկեցի թէ զինքը տեսնել կ'ու-
զեմ իսկոյն զիս իր քով կանչել տուաւ : Տնօրէնքը բրած
դիտողութեանս պատասխանեց .

— Ոտիկանութեան նախարար Նազրմ պէյը երէկ
երեկոյ ինծի լուր զրկած էր որ չարածնեմ ձեզ տես-
նուիլ Հայերու հետ, գիտէք որ ես չեմ կարող անար
հրամանին հակառակ շարժիլ :

Տնօրէնին այս պատասխանը չափէն աւելի զիս
յուզեց և դարձայ անօրէնին ըսի .

— Ես կը խնդրեմ ձեզմէ որ նեղութիւն կրէք և
երթաք Նազրմ պէյին ինձմէ բարեւէք և ըսէք թէ՝ թող
հրաման տայ որ այսօր իսկ՝ և մինչև վերջ ազատ ըլլամ
ինծի այցելութեան եկողներուն հետ տեսնուիլ, ինչ որ
օրէնք և սովորութիւն է . իսկ հակառակ պարագային
թող լաւ գիտնայ որ ես ցկեանս չլքայակիր բանտար-
կութեան դատապարտուած եմ, ասկէց վերջ կեանքը
այլեւս նշանակութիւն չունի ինծի համար արդէն . այս
ըսածներուս հետեւանքն ի՞նչ ըլլալը դուք շատ լաւ
գիտէք . անսէք որ ես իմ պարկեշտութեանս և հնա-
զանդութեանս շաղկին մէջ եմ, քանի որ նախապէս
ձեզի լուր կուտամ :

Տնօրէնք իսկոյն հաւանեցաւ Նազրմին երթալ և
քսան վայրկեանէն վերադառնալով, զիս իրեն քով
կանչել տուաւ : Մենք իսկոյն նկատեցինք որ սպառ-
նալիքին տեղի տուած էին, որովհետեւ թուրքիոյ մէջ
բանտարկեալներուն մահուան և ցկեանս դատապարտ-
եալները միւս բանտարկեալներէն կը յարգուին, իսկ
բանտի պաշտօնէութեան ահ ու սարսափ կ'ազդեն . ա-
սոր պատճառն այն է որ մահուան կամ ցկեանս դա-
տապարտեալներ բնաւ վախ մը չունին, քանի որ այդ
դատապարտութեանց ենթարկուած են, որչափ ոճիր-
ներ ալ գործեն բանտին մէջ, չարչարանքէ զատ այդ-
դիպիներու համար ուրիշ պատիժ մը չկայ այլեւս . ուս-
տի այդպիսիները քանի որ իրենց յուսահատական բո-
ւկէները միշտ կրնան ունենալ, այդ բուկէներուն կրնան
շատ ոճիրներ գործել, ահա այս պատճառաւ է որ բան-
տի պաշտօնէութիւնը միշտ կը վախնայ այդպիսիներէն :

Նազրմ անօրէնին ըսած էր թէ եկած իրաւունքն էր
որ գործադրել կ'ուզէր, հետեւաբար մինչև որ Պալատ
չերթար չէր կրնար արտօնել : Տնօրէնք իբր վերջաւո-
րութիւն ըսաւ .

— Կէս օրին Նազըմ պէյ Սէլամլըքի պիտի երթայ
և պէտք եղածը պիտի իմացնէ Վեհ. Սաւթանին, հե-
տեւաբար պէտք է Նազըմ պէյի վերադարձին սպասէք :

Սիրով ընդունեցի անօրէնին առաջարկը և տեղս
վերադարձայ : Եղածները պատմեցի Օսնիկին և Արմե-
նակին և ըսի որ պատրաստ ըլլան հակառակ պարա-
զային խռովութիւն մը հանելու բանտին մէջ. երկուքն
ալ հաւանեցան և ինծի հաւաստիքներ տուին թէ մեզի
գործակիցներ կրնային ըլլալ քանի մը Ալպանայիներ և
թուրքեր :

Ժ. — ՎԵՐՋԻ ՀՐԱԺԵՇՏՍ

Ժամը 9ին միջոցները անօրէնը զիս քովը կանչել
տուաւ և բտաւ .

Սուլթանը հրաման տուած է բարեկամներուդ և
այցելուներուդ հետ տեսնուիլ . բայց պայմանաւ որ այդ
տեսակցութիւնները թուրքերէն ըլլան, քանի որ ձեր
տեսակցութեան միջոցին երկու կարօթանքներ պիտի կե-
նան ձեր քով և պիտի հասկնան թէ ի՞նչ բանի չուրջ
կը դառնայ ձեր խօսակցութիւնը .

— (Քմծիծաղով մը) Եթէ դուք այդ ձանձրութիւ-
նը յանձն կ'առնէք մեզ վրայ պահապաններ դնելու,
ես ոչինչ չունիմ ըսելու . կ'ուզէք երկուքէն աւելի
պահապաններ յատկացուցէք, քանի որ ես զաղտնի
բան մը պիտի չունենամ իմ բարեկամներու հետ խօ-
սելու կամ անոնցմէ իմանալու :

Արդէն Սպարապետութեան Դռնէն երկտող մը
հասցուցած և թուած էի զիս մատնողներուն անուն-
ները : Իսկ կեդրոնական բանտին մէջ երկու պահա-

պաններու հսկողութեամբ տեսնուիլ նորէն արգելք
մը չէր կրնար նկատուիլ մեզ համար, բաւական
էր որ արտաքին յարաբերութիւնս սկսած էր :
Կեդրոնական բանտէն իսկոյն համակ մը հասցուցի
Մուրաաին և ընկերներուս, յայտնելով որ ինծի հա-
մար հոգ չընեն, միայն տխուր եմ որ մահուան պատիժս
չգործադրուեցաւ, ինչ որ գործի տեսակէտով աւելի
օգտակար կ'ըլլար : Խնդրեցի անմիջապէս ինձ գրին թէ
իրենք և իրենց գործն ի՞նչ վիճակի մէջ են, ու ազատ
են ինձ հետ տեսնուելու, բայց պայմանաւ որ թուր-
քերէն լեզուով խօսին և երկու կարօթանքներու հսկո-
ղութեամբ. այս էր պատուէրն Ոստիկանութեան նա-
խարար Նազըմ պէյի :

Այլեւս ընկերներուս, բարեկամներուս և ծա-
նօթներուս շարքը սկսաւ . առաւելնէ մինչեւ ի-
րիկուն այցելուներ կ'ընդունէի ու իրենց բերած
ծխախոտ, սեխ, ձմերուկ, խաղող ևն. նուէրները :
Ընկերներուս հետ որչափ որ թուրքերին կը խօսե-
ինք, կարող էինք կարելի եղածին չափ իրարու շատ
բաներ հասկցնել և տեղեկանալ նոյն իսկ պահապաննե-
րու ներկայութեան : Ինծի այցելութեան եկաւ վստա-
հելի անձնաւորութիւն մը, որ կը պատմէր շատ մը
հետաքրքրական դէպքեր . որ հարցաքննութեանս ժա-
մանակ տեղի ունեցած էին և ինքը շատ մօտէն տեղե-
կութիւն ունեցած էր :

Նշանաւոր տեղեկագիրը, որով կառավարու-
թիւնը զիս կրցաւ գաղապարտել, շատ դժուա-
րութեամբ կարողացած էր պատրաստել տալ : Մէկ
քանի օր զիչեր ցերեկ թէ՛ Նազըմը թէ՛ Սպարա-
պետութեան Դուռը կազմուած արտասովոր ժողովը
զբաղած է եղեր այդ տեղեկագիրը պատրաստելու հա-

մար : Բուն տեղեկագիրը կազմած է եղեր Տաճատ Վրդ . : Արդէն Տաճատ նախապէս գիտէ եղեր որ Մամբրէն և Լուսարար Յովնանէսը պիտի ստորագրեն եղեր , կը մնար Սուքիաս Քնյ ին ստորագրել տալ :

Սուքիաս քահանան կ'ընդիմանայ եղեր շատ իրաւամբ ըսելով թէ՛ ինքը իմ կենսագրութեանս տեղեկ չէ , չի գիտեր թէ ինչ անցեալ ունիմ և ներկային : Եւ ալ ինչ գաղափարի կը ծառայեմ , ինքը միայն Մայր Եկեղեցւոյ մէջ զիս դէմքով տեսած ու ճանչցած է եղեր : Տէր Սուքիասի այս ըրած առարկութեան պատճառաւ զինքը քանի մը գիշերներ նազըմին և Սպարապետութեան Դուռը կը տանին եղեր . վերջ ի վերջոյ կ'ստիպեն եղեր որ Տէր Սուքիասը Տաճատի ստորագրութիւնը վաւերացնէ . ահա այս պարագաներուն ներքեւ է եղեր որ Տէր Սուքիասի ստորագրութիւնը գտնուած է եղեր այդ տեղեկագրին ներքեւ , և անկէց վերջն է որ Մամբրէ և Լուսարար Յովնանէս կ'ստորագրեն , և Աշրգեան արդէն իր ձեռագրով և պաշտօնական կնիքով կը վաւերացնէ :

Չերբակալուելէս վերջ Տաճատ գործի կ'սկսի . խանութս և սենեակս խուզարկելու միջոցին տախտակամաները քակել կուտայ եղեր՝ վտանգաւոր թուղթեր և այլն գտնելու յոյսով , բայց ի զո՛ւր . Տաճատ շատ կը ցաւի եղեր որ այնքան ատեն Կիտիկ Փաշա իր քիթին տակ կը բնակիմ , բայց ինք տեղեկութիւն չունի եղեր :

Վանէն մեկնած միջոցիս որոշած էի արդէն ու է պատրուակ մը ստեղծել՝ ծերունի մայրիկիս հաւատացնելու թէ քանի մը շաքաթ գիւղեր պտտելէն վերջ պիտի վերադառնամ , որովհետեւ եթէ երբեք իրողութիւնը պարզէի , թէ՛ իրեն սոսկալի վիշտ պիտի պատ-

ճառէի և թէ շատ հաւանական էր որ չխողար Պոլիս մեկնէի , քանի որ ժամանակին իր երկու երիտասարդ զաւակները մահուան զոհ տուած էր . որով իր միակ արու զաւակը ես մնացած էի . չափէն աւելի զիս կը սիրէր և վրաս կը գուրգուրար , իր այդ հասակին մէջ միակ նեցուկն ըլլալուն պատճառաւ :

Պոնտոս հասնելէս վերջ մայրիկիս գրեցի Պոլիս գալս խոստացայ քիչ ատենէն վերադառնալ հայրենիքս :

Քանի մը տարի վերջ այլեւս մայրս սկսած էր իր նամակներով զիս թախանձել որ օր առաջ հայրենիք վերադառնամ քանի որ վերադառնալու վիճակին մէջ կը գտնուիմ , այսինքն Վանայ մէջ կռիկ աւետարական գործ մ'ընելու համար պէտք եղած զբաժապուիւր շահած էի Պոլսոյ մէջ : Իմ խուսափողական և ձգձգողական նամակներէս յուսահատած՝ ստիպեալ որոշած էր Պոլիս դանուող քենեկայս Աւետաղայեան Մանուկին զիմել , որպէս զի զիս համոզելով երկիր զրկէ :

Անշուշտ Աւետաղայեան Պոլիս գտնուելով կը տեսնէր որ Վան երթալու վիճակին մէջ կը գտնուիմ , բայց իմ մերժումս և խուսափողական պատասխանները զինքը կասկածի կ'ենթարկէին , և մանաւանդ որ զիս լըրտեսելու գիտաւորութեամբ երբեմն երբեմն կը տեսնէ որ գործիս գլուխը չեմ դանուիր , կիրակի օրեր գաղտնի տեղեր պտղաբի կ'երթամ , և երբեմն ալ գիշերները բացակայ կ'ըլլամ տունէս կամ սենեակէս :

Աւետաղայեան քենեկալս ըլլալով , ես ստիպուած չէի իրմէն խուսափելու , քանի որ ինքը յեղափոխական և դադափարակից չէր . պէտք էր որ ես այդպէս վարուէի : Աւետաղայեան որչափ որ աշխատեցաւ , չը կարողացաւ զիս համոզել և Վան զրկել , և կ'զգայի որ իմ և իր մէջ զգալի ցրտութիւն մը յառաջ եկած էր :

Աւետաղայեան բնական էր որ միշտ աշխատէր համոզել զիս, քանի որ շատ թախանձագին նամակներ կ'ստանար մայրիկէս և այդ նամակներն ինձ ցոյց կուտար. արդէն մայրս այդ տեսակ նամակները միշտ ինծի ալ կը գրէր:

Գրութիւնն շատ փափուկ էր, քանի որ ոչ մայրիկիս և ոչ Աւետաղաեանին կրնայի պարզել նպատակս: Ցոյցէն երկու ամիս առաջ Աւետաղաեան շատ իրաւամբ կը կասկածի եղեր իմ բնթացքիս և վարած կեանքիս վրայ. ինքնիրեն այնպիսի յոռի և անտրամաբանական պարագաներ կը վերագրէ ինծի, մէկ խօսքով զիս շուայտներու և ցոփակեացներու կարգը կը դասէ: Վերջապէս այն համոզումը կ'ունենայ թէ ես ծերունի մայրիկս, բնատնիքս և երկու գաւաղներս լքած և Պոլսոյ կեանքին վարժուած, ալլուս չեմ ուզեր եղեր Վան վերադառնալ: Ի հարկէ Աւետաղայեան իրաւունք ունէր այդ բոլորը ինծի վերագրելու որ բոտ իր համոզման շատ ճիշդ էր, որովհետեւ չէր գիտեր թէ որչափ որ մայրիկս իմ վրաս կը գործարար, ես ալ զինքը կը պաշտէի. չէր գիտեր որ ամբողջ էութեամբս հաւատարիմ էի դէպ ի իմ բնականական յարկս և գաւաղներս հոգւոյս չափ կը սիրէի և միեւնոյն ժամանակ կը փափաքէի որ առաջ տեսնել զիրենք. բայց Աւետաղաեան չէր գիտեր թէ այնպիսի գաղափար մը որդեգրած եմ և նպատակի մը իրագործման ուխտած եմ որ մայրիկէս և գաւաղներէս շատ աւելի նախամեծար էր ինձ համար. չէր գիտեր որ հակառակ պարագային ուխտագրութ և դատալիք կ'ըլլայի:

Երբ Յուլիս 15ի դէպքին օրը ներկայ ըլլայ և զիս կը տեսնէ իմ ստանձնած դերիս մէջ, այդ երեկոյ առանձնացած միջոցին կ'սկսի լալ որ այդ տեսակ յոռի

և անտրամաբանական բաներ վերագրած է եղեր ինծի, մինչդեռ այդ օրը տականատես ըլլալով իսկոյն կ'անդրադառնայ թէ պատճառն ի՞նչ է եղեր որ ես Վան երթալ չեմ ուզեր, զանազան պատճառներ մէջ բերելով զինքը կը խաբեմ, և միշտ խուսափողական պատասխաններ կուտամ:

Բնական էր որ Աւետաղաեան ալ փութար ինձ այցելութեան գալու բանտին մէջ: Ինչպէս ամէն այցելուներ ուրախ դուարթ դէմքով մը կ'ընդունէի, նոյնպէս և ընդունեցի Աւետաղաեանը. բայց Աւետաղաեան քովս նստելուն պէս սկսաւ լալ, և փոխանակ իր լալուն վերջ տալու ընդհակառակն աւելի կը սաստկացնէր. վերջապէս ուզեցի իր լալուն պատճառն իմանալ, քանի որ պաշտպան կեցող կարգիւններն ալ կը վարմանային: Աւետաղաեան սկսաւ պատմել ինձմէ գաղտնի մնացած պարագաները. այս պարագաներն այն էին որ իր սիրտին ցաւ պատճառած էր թէ ժամանակին այդ տեսակ անհետկեթ և անվայել ընթացք մը վերագրած է եղեր ինձ, մինչդեռ բոլորովին հակառակն է եղած: Շատ կը ցաւէր որ այդ տեսակ յոռի համոզում մը գոյացուցեր է: Աւետաղաեան իր խիղճն հանդարտեցնելու համար, կը փափաքէր որ ծառայութիւն մը ընէ ինծի այդ սխալին փոխարէն:

Ուստի ես իրեն ըսի.

«Քանի որ Վան պիտի երթաս քիչ ատենէն, քանի որ ցկեանս դատապարտուած եմ, կը խնդրեմ որ ձեր կարողութեան չափով իմ երկու մանկիկներուս կրթութեան և դատարարակութեան հոգ տանիս»: Խոստացաւ և մեկնեցաւ:

Գումագարուի եկեղեցին վրաս յարձակող և հարուածող հրէշներն իսկոյն փութացին գալ ներողութ

Թիւն խնդրել, նոյն իսկ քանիներ լալով ներում կը խնդրէին: Ես ամենայն սիրով և ուրախութեամբ կը ներէի իրենց, միայն պատուիրելով որ, զգուշանան Հայու մը դէմ այդպէս վարուելէ, որ նորէն չսխալին, նկատեցի որ իրենց բերած ծխախոտն և այլ նուէրները չընդունելով, վշտանալուն տեղի պիտի տայի. ստիպեալ կ'ընդունէի. իրենց արժանապատուութիւնը չվիրաւորելու համար:

Մուրաթի երկար և մանրամասն տեղեկութիւններով մէկ նամակը ստացայ, որ ի մէջ այլոց կ'ըսէր.

«Մեծ հարսնիքի մը հանդէսը տօնելու կը պատրաստուինք, այնչափ փառաւոր ու զմայլելի հանդէսի մը ներկայ չըլլալուդ համար շատ կը ցաւինք: Միաձայնութեամբ որոշեցինք ձեր մասին վկայութիւն տուողները Տեառնի ենթարկել անպատճառ, և երէկուդնէ գործի սկսած ենք, մասնիչներն անպատիժ չպիտի մնան, ապահով եղիւ: Գործը և մեր ասպարէզը՝ ցոյցին աւթիւ մեր սպասածէն անհամեմատ շատ աւելի յառաջ գալած է, այնպէս որ, ընկերները չեն բաւեր տրուած և խնդրուած ժամադրութեանց երթալ ու հասնելու: Սուրբերն և կաղմակերպութիւնն ահագին ծաւալ ստացած են: Արփիարն իր խումբով եկաւ, տրամադրելի ընելով նաեւ իրենց զրամները: Շատ ու շատ զբաղեալ ենք, գիշեր ցորեկ դադար չունինք: Հաճի Պապա, Մէհմէտ էֆ.ն մասնաւորապէս կը բաբեւեն քեզ, իսկ ես բոլոր ընկերներուն կողմէ ճակատէզ կը համբուրեմ:»

Վարիչ Մարմինը քանի մը հարիւր բառերէ բաղկացեալ բառարան մը ունէր. այնպէս որ ի պահանջի հարկին այդ բառերը կը գործածէինք, որոնց նշանաւկութիւնը հետեւեալ կերպով կը գասաւորուէր և կը

հասկցուէր բանալին ունեցող կամ տեղեակ եղող ընկերներէն.

Ցոյց (հարսնիք), վառօդ (ալիւր), հանդէս (ցոյց ընել), ատրճանակ (սրինգ), գնդակ (կաղին), դաշոյն (գրիչ), արիւն (մեղան). Թուղթ (կուռոյ դաշտ), Խրիմեան (Հաճի Պապա), Տոքթ. Թիրեաքեան (Մէհմէտ էֆ.): Այս ձեւով կը յարմարցնէինք, ընտանեկան նամակի ձեւ կուտայինք ու կը գրէինք: Իսկ մենք ամբողջաւոր ինչպէս և ընկերներս զատ զատ կեղծ անուններ ունէինք:

Մուրաթի նամակը անհուն ուրախութիւն պատճառեց ինծի, միայն ինձ ցաւ կը պատճառէր Անապարճեանի բացակայութիւնը որ ժրնէվ մեկնած էր: Թէ ինչպէս այդ նամակները ինծի կը հասնէին և իմ նամակներս ինչպէս և ո՞ր ժամուն կը պատրաստէի. այդ գաղանիքները պարզել հարկ չեմ տեսներ, որովհետեւ բացարձակապէս արգելուած էր Նազըմի հրամանաւ իմ քովս Թուղթ գրիչ ունենալ և դուրսէն նամակ ստանալ, մինչդեռ ամէն օր նամակ կառնէի և խոկոյն կը պատասխանէի:

Նաթուրեանի իմ մասին տուած վկայութիւնը շատ գէշ ազդած էր Նազարէթին վրայ, և ինչպէս կ'երեւէր՝ Նազարէթ մտադրած էր Նաթուրեանի կեանքին վերջ տալ: Նազարէթ՝ Օննիկի, Արմենակի և Եանքոյի հետ ժուռ կուգային բանախ բակին մէջ, իսկ ես Գուլաղսըզեան Մարգարի հետ բակին մէկ անկիւնը աթոռներու վրայ նստած կը խօսէինք: Յանկարծ ուշադրութիւնս դարձաւ Նազարէթի և իր ընկերներուն վրայ: Հեռուէն կարծեցի և ենթադրեցի որ Նազարէթի խումբը կարեւոր և ծանր խնդրոյ մը վրայ կը խօսէր և հետըզհետէ սուր և վճռական կերպարանք կ'առնէր: Կ'արծեցի որ Եանքոյի ծրագրին վրայ կը խօսէին, ու

որովհետեւ Եանքօն ծրագիր մը ունէր հինգս միասին փախչելու, բայց եւ այդ ծրագրին համամիտ չէի, որովհետեւ համագումար էի թէ չպիտի յաջողէինք:

Քանի որ խօսակցութիւնն ուշագրաւ եղած էր ինձ համար, երեկոյեան ձաշէն վերջ Օննիկն առանձին առի՝ բակին մէջ ժուռ գալու: Անդգալաբար Օննիկը բերի խօսքի այն կէտին կամ պարագային, ուր անպատճառ պէտք էր հետաքրքրութեանս գոհացում տար, և տուաւ:

Որոշած էին անպատճառ Նաթուրեանը սպաննել, ի պատիժ իմ մասին տուած վկայութեան: Եւ բացարձակապէս արգիլեցի և վերջէն իրենք ալ խոստացան թողուլ իրենց մտադրութիւնը:

Կառավարութիւնը ինձմէ կը պահանջէր որ պաշտօնապէս փոխանորդ մը կարգեմ, որպէս զի փակ մնացած խանութի կարենամ բանալ տալ, կամ խանութին մէջ ունեցած ապրանքներուս տէր դառնամ: Պահանջուած փոխանորդը կարգելու պաշտօնական գործողութիւնը քանի մը օրուան մէջ վերջացաւ: Արդէն խանութին մէջ մնացած ծխախոտը, թէմպէքին ևն, այնչափ մեծ բան մը չէր: Ժամանակին ամէն ինչ կարգադրած էինք, խանութին մէջ կար նաեւ ջրավաճառութեան վերաբերեալ ալիւալ կարասիներ, սեղանաւորութեան համար դրամներ ևն, ցոյցէն առաջ վերցուցած էինք: Խանութի բանալուն և անոր մէջ զբոսնալով ծախելուն համար իմ Պոլիս գտնուիլս կամ Ա.ք.քեա աքսորուիլս այնքան կարեւորութիւն չունէր, որովհետեւ եղած ու չեղածն ամբողջովին Հնչակեան կուսակցութեան կը պատկանէր: Անշուշտ հետաքրքիր է գիտնալ թէ՛ ինչո՞ւ:

Անցած էին այն օրերը երբ Պ...եան զիս իրեն ճանկը անցուցած նկատածի պէս կը զուարճանար: Պ...

բնաւ չէր յուսար որ եւ անդրադարձած եմ արդէն իր դարձուածքներուն: Իսկ եւ ալ մտադրած էի զինքը քիչ մը ատեն այդ տեսակ սին յոյսերով օրօրել և ապուշի սեղ դնել, իսկ հակառակ պարագային զրկել անդիւի աշխարհ:

Ընկերներուս (Վարիչ Մարմին) հաւանութեամբ որոշեցինք Պ...ին ծանօթ եղած առեւտրական գործս և բնակավայրս փոխել և իրեն կարծեցնել տալ թէ Պոլիսէն հեռացած եմ: Ուրիշ միջոց չկար, քանի որ վտանգուածի պէս էի: Ամենէն առաջ առեւտրական գործը փոխելու պարագան պէտք էր գործադրել: Մեր ընկերներէն Շիրաքեան Ղազարի խանութը ուղեցինք գնել, պարզելով իրեն պատճառը, հաւանեցաւ տալու, ուրեմն Մարբուճճիներու մէջ ծխավաճառութիւն և սեղանաւորութիւն ընելուս խնդիրը վերջացած էր: Կը մնար խանէն ելլելու և այնպիսի տուն մը և փողոցի մը մէջ բնակելու խնդիրը, որ պէտք չէր աչքի դարնէր և մերկններէն զատ ոչ ոք գիտնար: Աչքի առջեւ ունենալով մեր տպանապետներէն Պանտիկեան Խաչատուրը, իսկոյն իրեն պարզեցի խնդիրը և միանգամայն յայտնեցի թէ կէս մը վտանգուած եմ և եթէ իր տան մէջ ինձի համար բնակելիք սենեակ մը տար՝ գրեթէ այդ վտանգն անցուցած պիտի ըլլայի: Պանտիկեան Խաչատուր սիրով ընդունեց և մերժեց սենեակի վարձք առնել: Թէեւ վերջէն շատ պնդելով չնչին և աննշան վարձք մը վճարեցի իրեն: Խնդիրը վարձքի վճարելուն և ձրիին վրայ չէր, այլ իմ այդ վտանգուած վիճակիս մէջ իր տան մէջ սենեակ մը տալն էր որ մեծ զոհութիւն էր: Պանտիկեանը արդէն այնպիսի ոգեւորութեամբ մը փարած էր գործին որ 1891—92 թուականներուն կը մատնուի կը բանտարկուի ու դատապար-

տուեղէն վերջ հեռաւոր վայր մը կ'աքտորուի, և վերջին ընդհ. ներման առիթով Պոլիս կը վերադառնայ, իմանութի և տունի խնդիրը կարգադրելէս քանի մը օր վերջը պէտք եղած միջոցաւ Պ. . . ին հասցնել տունը և կամ իր հարցումին պատասխանուած էր թէ «Ճանկիւլեանը իր Պոլսոյ մէջ ունեցած գործը ձգելով Բուսմէլի քաղաքներէն մէկուն մէջ հաստատուած է ու առեւտրական գործով կ'ըլլադի»:

Խաչատուր Պանիկեան

Խանութի փոխադրուելէս քանի մը օր վերջը Վարիչ Մարմնոյն յայտարարեցի թէ խանութիս իր մէջի ունեցած դրամագլխովս կը նուիրեմ Հնչակեան կուսակցութեան, իսկ գալով իմ և ընտանեացս ապրուստին՝ պէտք է խանութի շահէն յատկացուի այդ համեստ և խիստ չափաւոր ապրուստը: Վարիչ Մարմնոյն ընական

էր որ նախապէս տարօրինակ և անհաւատալի թուէր իմ յայտարարութիւնս. իսկ երբ ես վճռապէս պնդեցի, այն ատեն Վարիչ Մարմնոյնը շնորհակալութեամբ և ուրախութեամբ ընդունեց: Այն օրէն վերջ այլեւս խանութիս Հնչակեան կուսակցութեան սեփականութիւնը դարցած էր, ամէն մէկ Հնչակեան անխտրաբար, և մանաւանդ Վարիչ Մարմնոյնը իրաւունք ունէր ինծի չափ հսկել և կարգադրել խանութին գործերը. տարակոյս չկար որ գործին տեղեակ եղող Հնչակեան ընկերները նախապատուութիւն կուտային մեր խանութէն ընելու իրենց առուտուրը, քանի որ խանութին շահը և վնասը կուսակցութեան կը պատկանէր այլ եւս, և այդպէս ալ ըրին:

Բանտարկեալները շատ անգամ նշանաւոր գործի մը համար դատաւարաւորները և կամ բարձր աստիճանի բանտարկեալները կը շահագործեն. իրենք խուս՝ վութիւն մը կը յարուցանեն և ոճիր մը կը գործեն, չէ՞ մի որ բանտին տնօրէնը կամ կարսիաներու պէտք զիրենք պիտի պատմէ ծանր շղթայ կրել տալով, «բռլիս», «գընտան» կամ «պօտրում» ձգելով: Այն ատեն յանցաւորներ իսկոյն կը դիմեն այդ նշանաւոր և բարձր աստիճանի բանտարկեալներուն, որպէս զի անոնք բարեխօսեն ո՛ւր որ պէտք է, և իրենց տրուած պատիժէն ազատուին: Երկու դէպքերու մէջ բանտարկեալներն իմ բարեխօսութեանս պէտք ունեցան: Անգամ մը տնօրէնին և անգամ մ'ալ կարսիաներու պետին դիմելս պէտք եղաւ, և իմ դիմումներս ընդունուեցան իսկոյն. այդ պատճառաւ մասնաւոր կերպով կը յարգուէի բանտարկեալներէն. որով կը նշանակէր թէ տնօրէնին և Ա. կարսիանին հետ բարեկամութիւնս լաւ էր, քանի որ իրենցմէ չէի մերժուեր և կամ ի՛նչ մասին որ իրենց դիմէի, դիմումս ապարդիւն չէր մնար:

Նազըմը համոզում գոյացուցած էր թէ բանաէն
գուրս է կը թղթակցիմ. ամէն ճիգ կը թափէր գոնէ նա-
մակ մը ձեռք անցընելու համար : Բանտին ամբողջ պաշ-
տօնէութիւնը : Գրեթէ այս բանը կը հետապնդէր : Ան-
շուշտ Նազըմին հաճելի ըլլալու կամ ինքզինքնին ճար-
պիկ և գործունեայ ցոյց տալու նպատակաւ , օր մը Նա-
թանեան Պաղտատար իր եղբորը Աւետիսին այցելութեան

Պաղտատար Նաթանեան

եկած միջոցին կը կասկածին և Նաթանեանը խուզար-
կելէ վերջ , կ'ուզեն խուզարկել նաեւ գրպանը ունեցած
թղթապանակը : Նաթանեան իսկոյն նամակը բերանը կը
խօթէ կուլ տալու , բայց կոկորդը սեղմելով՝ ծամուած վի-
ճակի մը մէջ նամակը բերնէն դուրս կը հանեն և կտոր-
ներն իրարու քով բերելով կը կարդան , բայց ինչ կա-

րող էին հասկնալ : « Սիրելի Կայծիկա » , ո՞վ էր Կայծիկը ,
կառավարութիւնը ինչէ՞ն կրնար դիտնալ կեղծ անունս .
հարսանիք , քոֆախս , անդամալոյծ . ի՞նչ էին այս տե-
սակ բառերու ներքին գաղտնիքը , չէ՞ մի որ պարու-
նակութենէն այնպէս կը հասկցուէր թէ՛ ընկերական
կամ ընտանեկան նամակ մ'էր : Ո՞վ է նամակագիր
Մուրաթ՝ Միայն « Տաճատ »-ի անունը ինքիւրը փոխեց ,
որուն տեղին ենթարկուելու որոշման լուրը Մուրա-
թը կ'ուտար ինծի , և թէ օր մը վերջ արդէն ենթա-
րկուեցաւ :

Ա . կարսիանին օգնական կամ փոխանորդը կար ,
Ալի Աղա , որ դաժան դէմքով թուրք մ'էր : Ալի
քանի մը անդամներ տեսայ որ միշտ ծուռ և խիստ
կերպով կը նայէր դէպի ինձ : Հասկըցայ որ ինքը Հայե-
րուն թշնամի մէկն է , ինչ որ վերջէն ստուգեցի :

Նաթանեանի նամակին բռնուիլը իսկոյն իմացած
էինք , ճիշդ անթել հեռաձայնի պէս , այնպէս որ ո՛չ ոք
կուտեց մեր իմանալը : Նազարէթի հետ դուրսի բակին
մէջ կը պտտէինք . մեր մրակ մտածմունքը՝ մեր դուրսի
ընկերներն էին և մասնաւորապէս Մուրաթը և վար-
չութեան միւս անդամները : Կը վախնայինք որ անոնք
պիտի կասկածելի ըլլան , եթէ ոչ՝ մեզ համար փոյթ
չէինք ընկր բնաւ : Մեզի ի՞նչ կարող էին ընել , բաց ի
չղթայիլէ կամ գնտան նետելէ : Այս դառն մտածմունք-
ներուն մէջ էինք , յանկարծ տեսանք որ Ալի քանի մը
կարսիաներու հետ բակին դռնէն ներս մտաւ և ուղ-
ղակի դէպի մեզ կուգար : Առանց պաղարիւնութիւնս
կորսնցնելու և բոլորովին անտարբեր կերպով Նազա-
րէթին ըսի .

Նազարէթ պատրաստ եղիր , Ալիին դէպի մեզ
գալը լաւ նշան չէ . անպատճառ նամակին համար ըլ-
լալու է :

Ալին մեղի մօտեցաւ և ըսաւ .

Նկէք, ասկէց վերջ ձեզի մասնաւոր սենեակի մը մէջ պիտի պահենք, որպէս զի ու ե բանտարկեալի հետ չտեսնուիք : Նամակ հէ'...

Այլեւս չթողուցի որ Ալին իր խօսքն աւարտէր (չէ՞ որ մենք որոշած էինք մինչեւ վերջը նամակի խնդիրը ուրանալ) իսկայն օձիքէն բռնեցի ու թօթուելով ըսի .

— Նախ այդ ի՞նչ տեսակ վարմունք է, այն բացատրէ ինծի և դիմացինդ լաւ ճանչցիր . և անկէ վերջ ըսէ տեսնեմ, ի՞նչ նամակ է որուն պատճառաւ կ'ըստպառնաս :

Ալի կը կտկազէր և չէր ուզեր որոշ կերպով բան մը ըսել, երբ սկսայ հրմշտկել մըւս ձեռքովս, այն տեսն ըսաւ .

— Ձեմ գիտեր, յունարէն է, հայերէն է, վերջապէս նամակ մ'է որ բռնուեցաւ և նախարարին զրբկուեցաւ :

Վեցերորդ սենեակի բանտարկեալները դուրս թափած էին, քանիներ կը սուլէին և Ալին կը ծաղրէին . արդէն իսկոյն լուր գացած էր տնօրէնին, որով Ա. կատարեալ եկաւ և ըսաւ .

— Աման ի՞նչ կ'ընես ծանկիւլեան էֆ . ի՞նչ է պատահեր :

Երբ Ալիի օձիքը թող տուի կարտիանը Ալին հրելով ըսաւ .

— Գնա, տնօրէնը քեզ կ'ուզէ :

Ալի լուռ ու մունջ գլուխը երերցնելով գնաց :

Ա. կարտիանը դիւ ու Նազարէթը առաւ և իր սենեակին քով գտնուած նստարանին վրայ նստեցանք . ինչպէս կ'երեւէր, կ'ըստպատէին, մինչեւ որ Նազարմէն հրամանը դարձ Նախք տնօրէնին գացինք :

Հազիւ թէ տնօրէնին սենեակէն ներս մտած էինք, Նազարմի հրամանը բերող յիսնապետ մը ըսաւ տնօրէնին .

— Պէյլն հրամանն է առանձին սենեակի մը մէջ լեցնել զանոնք, ուրիշ կերպ կարելի չէ :

Տնօրէնը երբ ուղեց եղածն հասկնալ, ըսի .

— Երկուքս կը պատէինք, յանկարծ Ալին եկաւ, կարծես թէ ոճիր մը գործած ենք բանտին մէջ, առանց նախարանի գրեթէ վրանիս յարձակելով, սպառնաց, «նամակ հէ'», ըսելով : Ձեմ գիտեր թէ ի՞նչ պիտի ըսէր . նամակ չիկար իր ձեռքը . թողունք որ ըսածներէն բան մը չհասկցայ, այլ իր ըրած սպառնալիքներն էին որ անպատուաբեր էին ինծի համար կարտիաներու և բանտարկեալներու ներկայութեան . և մանաւանդ կը խորհէի որ եթէ երբեք այդ տեսակ սպառնալիքի և նախատանաց ու յանդիմանութեան արժանի յանցանք մը գործած էինք, դուք և կարտիան պաշին ինչ որ տնօրինէիք՝ սիրով պիտի ընդունէինք :

Տնօրէնը սկսաւ մեզ սիրաշահիլ, ըսելով .

— Արդէն Ալին տգէտին մէկն է, հետեւաբար իր բրածները շատ մի տեսնէք և ներեցէք :

— Ես ալ սկիզբէն ի վեր այդ մարդը սիրած և համակրած չեմ, ըսի :

— Լսեցիք անշուշտ որ Նազարմ պէյ հրաման ըրած է որ ամբողջ մէկ սենեակի մէջ մնաք, հետեւաբար քանի որ ձեզ յատկացնելիք սենեակին վեցերորդ սենեակին ներքեւն է, և քանի որ միջոցէպը հոն տեղի ունեցած է, միասին կ'երթանք, թող բանտարկեալները գիտնան որ Նազարմ պէյի հրամանն է որ կը գործադրենք :

Պէտք էր համակերպէինք, ուրիշ միջոց չկար, քանի որ մեզի գոհացում տրուած էր, Ալիի ներողու-

թիւն ինն բերելովը . ուրիշ ի՞նչ կարող էինք ընել : Տնօ-
րէնին և Ա. կարճիւնին հետ եկանք այն սենեակին
առջեւ ուր դէպքը պատահած էր . անօրէնը դիտմամբ
քիչ մը բարձր ձայնով ըսաւ որ, Ալին սխալած է և թէ
առանձին սենեակի հրամանն արդէն Ոստիկանութեան
նախարարութեանն և կա՛մ է և իրենք պէտք է գործադ-
րէին : Մեզի յատկացուած սենեակը բազմապատկեր
միւսներուն , թէ՛ մաքուր և թէ՛ օդաւէտ էր և մենք
շատ հանգիստ էինք այն սենեակին մէջ : Նազըմ ամ-
բողջս հաւաքելով այդ մասնաւոր սենեակը դնելէ
վերջ առանձին երեք պահապան յատկացուց , կարծելով
թէ ցմիշտ պիտի կարենայ արգելել մեր թղթակցու-
թիւնը . նորէն ի գուր . Նազըմ մեր թղթակցութեան
վերջ տալու միակ միջոցը կրնար նկատել կեդրոնա-
կան բանտին դռները գոցել տալը , այնպէս որ ո՛չ ոք
դուրս ելլէր և ներս մտնէր : Այս ալ արդէն անկա-
րելի էր , հետեւաբար ես ալ միշտ կրնայի թղթակցիլ
և թերեւս այս պարագան , նկատի ունենալով՝ անուղ-
ղակի կերպով անօրէնին միջոցաւ (որուն հետ փոխա-
դարձաբար մինչեւ վերջը յարգանք վարուեցանք) ,
ինծի ազդարարել տուաւ որ եթէ չարունակեմ ըն-
թացքս , երկարատեւ Պոլիս չպիտի պահէր ինծի . բայց
նորէն ի գուր : Պոլիս մնալ և ընկերներուս հետ չթղթ-
ակցիլ , միթէ կարելի՞ էր : Վերջապէս , մեզի մեր աք-
սորավայրը զրկելու որոշում տուաւ :

Նաթանեան մինչեւ վերջը չխոստովանեցաւ , բայց
միայն Տաճատի անունը որոշ գրուելուն պատճառաւ՝
կասկածելով թէ նամակը մեզմէ մէկին կը վերաբերի ,
լոկ կասկածի վրայ հիմնուած՝ հօթը տարուան բերդար-
գելութեան դատապարտեցին զինքը : Օրերը կը մօտե-
նային . եկող ընկերներուն և բարեկամներուն այլեւս

«ցատկութիւն» չէինք ըսեր , այլ «Մնաք բարով» կ'ը-
սէինք :

Վերջերս գտանք քանի մը կաթիւներ , որոնց
ծխախոտ մը և աննշան նուէր մը տալով , կը թողա-
րէին մեզ Հայերէն խօսիլ իրարու հետ : Խեղճ կարճ-
աճներ կ'ուզէին որ նոր այցելու ընդունէինք , որով-
հետեւ այցելուներուն կ'ըսէինք որ մեկնելու պահուն
գտնէ ծխախոտի մը գինը նուէր տային , և այնպէս մեկ-
նէին , այդ պատճառաւ էր որ առատները կարճաճները
պատրաստ կը գտնուէին մեր խօսակցութեան պահապան
ըլլալու կամ հսկելու :

Մեր աքսորավայրը երթալու ատենը մօտենալով ,
կը պատրաստէինք անտուկ ևն , դարս բերած էին ընկեր-
ները , բայց Ա.քեա գացող և իր եղբոր միջոցաւ նորէն
Պոլսոյ բանտը վերադարձող խուլ իսաք ըսած էր .

«Շատ կը ցաւիմ այն երիտասարդին որ Ա.քեա կը
տանին . աւելի լաւ է որ ձաճաճ ինքզինքը ծովը
ձգէ և խեղդուի քան թէ Ա.քեայի բանտը երթայ :» Եւ
թէ արդէն ուրիշներ ալ ըսած էին որ ականջս հասաւ .
«Լաւ է որ միւռնի քան թէ Ա.քեա երթայ :»

Պէտք է գիտնալ որ բանտին սեմէն ներս մտնող
բանտարկեալները առ հասարակ կ'օճէին և ազդութեան
խնդիրը շատ անգամ մէկ կողմ կը դնեն . չէ՞ որ ամենքն
ալ դատարաններու վճռով դատապարտուած են , ու-
րեմն ամենքն ալ կառավարութեան թշնամի և հակա-
ռակորդ են . շատ քիչեր են որ իրենց կրօնամոլութիւնը
կը պահեն , իսկ մահուան և ցկիւնն դատապարտուած-
ներու պատիւը շատ բարձր է բանտին մէջ . ամէն ոք
զանոնք կը յարգէ ըսելով թէ «Մեծ մարդիկ և մեծ
գործ ընողներն են որ մեծ պատիժի կ'արժանանան» ,
իսկ մասամբ ալ այդ պատիժներու ենթականներուն

լըջութիւնն է որ իրենք զիրենք յարգել կուտայ: Մահուան ցկեանս դատաւարաւորներէն ամէն ոք կը վախնայ սկսեալ բանտի տնօրէնէն մինչեւ յետին բանտարկեալը, որովհետեւ այդ կարգի պատիժ կրողներու համար վիրաւորել, զարնել ու սպաննել բնաւ կարելւորութիւն չունի. այլքի առջեւ ունենալով թէ իրենց այլեւս ինչ պատիժ կրնան տալ, քանի որ արդէն ցկեանս և մահուան դատաւարաւորուած են:

1890 Սեպտ. 13/25ին Թուրք կառավարութեան համար աղէտաբեր և տխրալից օր մը էր, որովհետեւ հեռագիրը գումած էր թէ փայտաշէն Էրքօղլու մարտանաւը փոթորիկէ մը բռնուած Ճափոնական ծովուն մէջ ընկղմած էր:

Էրքօղլու մարտանաւը Պոլիսէն ճամբայ ելած էր Ճափոնիա երթալու: Դեր ծովակալ Օսման փաշան Սուլթան Ապտալ-Համիտի ձեռագիր նամակը և պատուանշան մը կը տանէր Միքատոյին:

Էրքօղլուի մէջ բացի Օսման փաշայէն և հրամանատար Ալի պէյէն կային 435 նաւազներ և 200 նաւաշին չըջանաւորտ ուսանողներ:

Օսման փաշա Սուլթանի նամակը և պատուանշանը Միքատոյին տալով և Միքատոյին իրեն չնորձած պատուանշանը առնելով Պոլիս կը վերադառնար ճանապարհին խիստ փոթորիկի մը կը բռնուի և Էրքօղլու կ'ընկղմի: Էրքօղլուի մէջ եղողներէն կ'ազատուին միայն 6 սպայ և 57 նաւազներ:

Համիտ խեղոյն իրատէ ըրած էր իրեն անձնական գանձէն ազատուող սպաներէն իւրաքանչիւրին վճարել 25ական ոսկի և նաւաստիներուն 15ական ոսկի. իսկ ծովամոյն եղողներուն կրկին չափով ամսական վճարել անոնց ընտանիքներուն:

1890 Սեպտ. 13ի օրը մեզի համար ալ պատմական օր մը պիտի ըլլար քանի որ որոշած էին այդ օրը մեզի մեր աքսորաւայրը զրկել:

Ի հարկէ Պոլսոյ նման բանտէ ելնել (որ դուրսի, մահաւանդ Աքեայի հետ բաղդատելով դրախտ է) և ընկերներէ դատուել ցաւալի էր ինքնին. իսկ երբ ոտքս չզլթայելու տարին՝ մէջտեղ ձգուած և պատրաստուած չզլթան 30 օխայէն աւելի ծանրութիւն ունէր. այդ ծանրութիւնը չէր որ ինծի ցաւ և զգուանք պատճառեց, այլ այդ չզլթային մէկ ծայրն ալ Նաթուրեանի ոտքը պիտի դնէին, ուրեմն մինչեւ Աքեայի բանտը իրմէ անբաժան պիտի ըլլայի: Իրր մըջանկեալ պէտք է հոս ըսել թէ Նաթուրեան իմ մասիս տուած վկայութեան պատճառաւ անպարտ պիտի արձակուի եղեր, բայց իր վրայ գտնուած մէկ նամակին պատճառաւ 15 տարի բերդարգելութեան կը դատաւարան: Ինքը ամուսնացած ըլլալով հանգերձ Սերասաիոյ գիւղերէն Թուրք աղջիկ մը կ'առնէր և վերջէն այդ Թուրք աղջիկը լքելով և երեսի վրայ թողլով կը փախչի Պոլիս կուգայ, թեւեւ նկատելով որ այդ Թրքուհիին հետ ունեցած ապրիւն ինտելիցութիւնը օր մը չէ օր մը երեւան պիտի ելլէ և իր ընտանիքն ու զաւակը պիտի տեսնեն իր անբարոյականութիւնը:

Թրքուհին ո՛վ գիտէ ինչ միջոցներով կրցած էր իր այդ նամակը Նաթուրեանին ձեռքն հասցնել և Նաթուրեան այդ նամակը իրր նուիրական բան մը չառ ինամքով պահած է եղեր. Թրքուհին շատ իրաւամբ կը գանգատի թէ՛ ինչո՞ւ զինքը (այդ գեղջկական աղջիկը) բռնաբարած... և վերջէն փախած Պոլիս եկած է, գտնէ քիչ մը գութ ունենալու էր երբեմն երբեմն նիւթական օգնութիւն ընելու...:

Ահա այս տեսակ անբարոյական և ինծի մահու չափ ատելի եղող Նաթութբեանի մը հետ (անշուշտ զիտմամբ) զիս կը շղթայէին և այս պատճառաւ էր որ ցաւ և զգուանք կ'զգայի :

Ծանր և ժանգոտած շղթան ձեռքերնիս առած գոմիսէր Հիւանիւի և քանի մը ոստիկան-զինուորաներու առաջնորդութեամբ զէպի տնօրէնին սենեակը գացի հրաժեշտ տալու . տնօրէնն իսկոյն նստած տեղէն առքի ելաւ և բսաւ տխուր դէմքով :

— Հոգ մի՛ բնէք . Աստուծով շուտով ներման կ'արժանանաք և նորէն կը տեսնուինք . ձեզ հետ տաքէք իմ անկեղծ բարեկամութիւնս , կը մաղթեմ ձեզ հանգստութիւն և առողջութիւն :

Տնօրէնին մաղթանքներուն չնորհակալութիւն յայտնելով դարձայ Ա . Կարսիանին ալ որ տնօրէնին նման բարեմաղթութիւններ բրաւ « ա՛խ » հառաչով մը : Պէտք է ըսեմ որ թէ տնօրէնէն և թէ՛ Ա . Կարսիանէն շատ գո՛հ էի : Կարսիանը ձեռքս ամուր բռնելով բսաւ .

— Անշուշտ զիս չպիտի մերժէք , պիտի առաջարկեմ որ Ալի աղային հետ հաշտուիք , քանի որ ծովու վրայ և հեռու տեղ կ'երթաք :

Չմերժեցի , իսկոյն Ալին կսնչել տուաւ և բսաւ .

— Արթին էֆէնտիին ձեռքը թօթուէ և ներազու-թիւն ինդրէ և հաշտուեցէք , քանի որ հեռուն կ'երթայ :

Ալին հեկաւ իսկոյն ձեռքս թօթուեց և ես իրեն « ներսւած է » ըսելով զատուեցայ : Կարսիանէն զրեթէ հոն գտնուածներուն ամենքն ալ կարգաւ եկան ձեռքս սեղմեցին և բարեմաղթութիւններ բրին , որով հետեւ ամենքն ալ բարեկամներուս հետ տեսակցելուս առթիւ օգտուած էին և իրենցմէ մէկը տխուր ձեռով մը բսաւ :

— Երանի թէ քեզ չզրկէին և միշտ հոս մնայիր :

Հրապարակին վրայ բաւական բազմութիւն լեցուած էր . մեզի կառք մը դրին . դիմացնիս գոմիսէր մը և կառապանին քով ալ ոստիկան-զինուոր մը . կառքը երբ բազմութեան մէջ մտաւ նշմարեցի քանի մը ընկերներ և շատ մը բարեկամներ ու Հայեր . երբ ժպտաշուրթ իրենց « մնաք բարով » ըսի , յանկարծ լաւու աղաղակ մը ծայր տուաւ : Գոմիսէրը երբ տեսաւ որ լալու շարքը դեռ շատ պիտի երկարի , կառապանին հրամայեց որ արագ քչէ կառքը :

Մակոյկը պատրաստ էր . գոմիսէրը անմիջապէս մեզի Մախսուսէի Ալի Փաշա չոգենաւր տարաւ և հոն հարիւրապետ Իսմայիլին յանձնեց :

Շոգենաւին մէջ քանի մը սպաներ և գոմիսէրներ ու ոստիկաններ լեցուած էին . իսկոյն զիս անպարն իջեցուցին և պատրաստուած մէկ անկիւնը դրին : Քիչ մը վերջը նաւուն սրճեփն եկաւ և բսաւ .

« Չորս հինգ մակոյկով մեր Հայերէն եկած են և կ'ուզեն ներս գալ ու իրենց վերջին հրաժեշտ տալ ձեզ » :

Ինձ յատկացուած հարիւրապետ Իսմայիլ էֆ . ին և Չավուշին ըսի որ թոյլատրեն , « Արգիլուած է » ըսին : Որչափ որ խնդրեցի անկարելի եղաւ և ըսին . « Եթէ երբեք մենք թոյլատրենք , վերը կեցող սպաներն և գոմիսէրները չպիտի թոյլատրեն . անոնք չոգենաւին մէջ պիտի սպասեն , մինչեւ մեր մեկնելու ժամանակը » :

Շոգենաւն երկրորդ անգամ ըլլալով սուլեց . Նաթութբեանին ըսի որ ձէմիշ պիտի երթամ . նպատակս մակոյկով եկած ընկերներս և բարեկամներս տեսնել էր : Նաթութբեան չհամակերպեցաւ վեր ելլելու , և ես արդէն առանց իրեն չէի կարող վեր ելլել , քանի որ շղթայով իրարու կապուած էինք . ուստի դարձայ ու սպանական ձեռով մը ըսի .

Հաւատա՛յ, հաւատա՛յ որ այս վայրկեանիս քեզ
շան նման կը սատկեցնեմ այս շղթայի կոյտով, եթէ
երբեք չհամակերպիս. ոչ թէ միայն հիմա, այլ մինչեւ
Աքեա պէտք է միշտ ինծի համակերպիս: Նախորեան
համակերպեցաւ: Ճէմիշ գացած մըշոցիս արդէն տե-
սայ այն մակոյկները, որոնց մէջնստած էին ընկերներս
և բարեկամներս: Երբեմն կարծես ապօրինութիւններն
և կոպտութիւններն իրենց բտրերար դերերը կ'ունե-
նան: Եթէ ոստիկանութեան յանձնարար արգելքը չըլ-
լար, վերադարձիս ես ստիպուած չէի ըլլար մակոյկնե-
րուն մէջ գտնուած ընկերներուս և բարեկամներուս
գլխի շարժումով և շրթունքներուս յամր երերումովը
վերջին հրաժեշտս տալ: Ընկերներուս և բարեկամ-
ներուս շատերը կ'արտասուէին և դաշկինակով արտա-
սուքնին կը սրբէին կարծես սովորական դարձած ող-
ջերթի և հրաժեշտի դաշկինակներու շարժումն ըլլար:
Իսկ եթէ խօսելու տեսնուելու ազատ ըլլայինք, ան-
շուշտ իմ վերջին հրաժեշտի խօսքերն աւելի շատ պի-
տի յուզէին անոնց սիրտերն և մեր մէջ գոյութիւն
ունեցող փոխադարձ սէրն ամբողջիս սիրտերն աւելի
պիտի մորմոքէր ուստի կոպտութիւնն և անիրաւու-
թիւնը ստիպած էր մեզ այդչափով գոհանալ. գլխիկոր
կը քալէի և չէի գիտեր թէ ո՞ւր կ'երթայի և նախոր-
եան զիս ո՞ւր կը տանէր. յանկարծ իր խռպոտ ձայնը
լսեցի. որ ըսաւ. «Նստէ՛ մեր տեղն եկանք»:

Կարծես ես ընկերներէս և բարեկամներէս աւելի
երջանիկ ըլլայի, որովհերեւ գլխու ցաւի պատրուակաւ
երեսս անկողնոյս մէջ թաղեցի և սկսայ լալ, այլեւս
ընկերներուս և բարեկամներուս մակոյկները չտեսնե-
լու համար. իսկ անոնք ո՞վ գիտէ դեռ քանի՞ վայր-
կեան աչքերնին շոգենաւիս յառած դէպի ցամաք գա-

ցին, մինչեւ որ շոգենաւս աներեւոյթացաւ իրենց
աչքէն: Շոգենաւին երրորդ սուղումն էր որ մեքենա-
ներու յատկացուելիք շոգին ալ կ'արտադրէր, իմ սրտիս
խորերէն ալ պոռթկացող ձայնին հետ. «ա՛խ ընկերնե՛րս
և բարեկամներս» խուլ բացագանչութիւնն ամբողջ է-
ութիւնս ելեկտրական հոսանքի մը կ'ենթարկէր կար-
ծես: Յանկարծ փլուզումի նման ձայն մը հնչեց ական-
ջիս. կարծեցի թէ բարեբախտ եմ եղեր որ 'վշտակոծ
սրտովս այդ փլատակներուն ներքեւ պիտի մնամ և
հոգւոյս խռովքն ու սրտիս դառնութիւնն անոր տակ
պիտի թաղուի: Փլուզումի ենթադրութիւնս սխալ էր,
շոգենաւի մեքենան շարժիլ սկսած էր. անոր ճախըր-
տուքն էր և շոգենաւն էր որ ճամբայ կ'ելլէր. այդ
ճախրտուքին յաջորդած էր պահապան ոստիկան զին-
ուորի մը ճաթած ձայնը որ կ'ըսէր.

«Մնա՛ս բարեաւ» ա՛խ սիրուն Պոլիս մենք Աքեա
կ'երթանք»

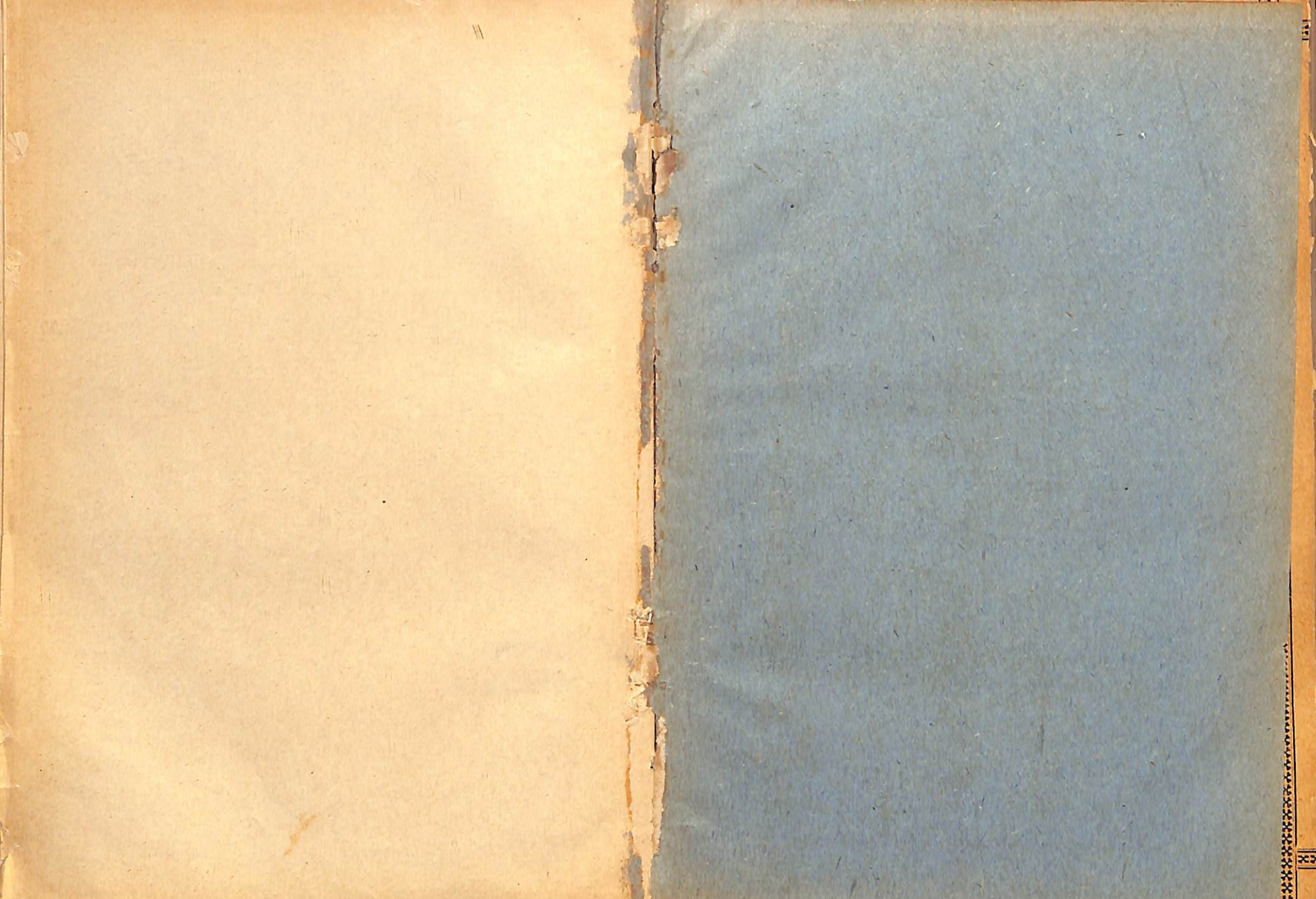
ՎԵՐՋ Գ. ՄԱՍԻՆ

ՆԻԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ս.	Կարելու բանակցութիւնը	էջ 3
Բ.	Գումգաբուի ցոյցը	12
Դ.	Սփեմին ներքեւ մասնիչ	28
Դ.	Հայ նահասակները եւ Հայոց արիւնը	40
Ն.	Հայ մասնիչները	45
Զ.	Արտակարգ զինուորական ասեան	51
Է.	Աուլքանին նուերը	86
Ը.	Դասապարտութիւն	95
Թ.	Մահուանս վնիւր	123
Ժ.	Վերջի հրաժեշտ	132

Handwritten title or header at the top of the page.

1	Handwritten entry 1	1
2	Handwritten entry 2	2
3	Handwritten entry 3	3
4	Handwritten entry 4	4
5	Handwritten entry 5	5
6	Handwritten entry 6	6
7	Handwritten entry 7	7
8	Handwritten entry 8	8
9	Handwritten entry 9	9
10	Handwritten entry 10	10
11	Handwritten entry 11	11
12	Handwritten entry 12	12
13	Handwritten entry 13	13
14	Handwritten entry 14	14
15	Handwritten entry 15	15
16	Handwritten entry 16	16
17	Handwritten entry 17	17
18	Handwritten entry 18	18
19	Handwritten entry 19	19
20	Handwritten entry 20	20
21	Handwritten entry 21	21
22	Handwritten entry 22	22
23	Handwritten entry 23	23
24	Handwritten entry 24	24
25	Handwritten entry 25	25
26	Handwritten entry 26	26
27	Handwritten entry 27	27
28	Handwritten entry 28	28
29	Handwritten entry 29	29
30	Handwritten entry 30	30
31	Handwritten entry 31	31
32	Handwritten entry 32	32
33	Handwritten entry 33	33
34	Handwritten entry 34	34
35	Handwritten entry 35	35
36	Handwritten entry 36	36
37	Handwritten entry 37	37
38	Handwritten entry 38	38
39	Handwritten entry 39	39
40	Handwritten entry 40	40
41	Handwritten entry 41	41
42	Handwritten entry 42	42
43	Handwritten entry 43	43
44	Handwritten entry 44	44
45	Handwritten entry 45	45
46	Handwritten entry 46	46
47	Handwritten entry 47	47
48	Handwritten entry 48	48
49	Handwritten entry 49	49
50	Handwritten entry 50	50
51	Handwritten entry 51	51
52	Handwritten entry 52	52
53	Handwritten entry 53	53
54	Handwritten entry 54	54
55	Handwritten entry 55	55
56	Handwritten entry 56	56
57	Handwritten entry 57	57
58	Handwritten entry 58	58
59	Handwritten entry 59	59
60	Handwritten entry 60	60
61	Handwritten entry 61	61
62	Handwritten entry 62	62
63	Handwritten entry 63	63
64	Handwritten entry 64	64
65	Handwritten entry 65	65
66	Handwritten entry 66	66
67	Handwritten entry 67	67
68	Handwritten entry 68	68
69	Handwritten entry 69	69
70	Handwritten entry 70	70
71	Handwritten entry 71	71
72	Handwritten entry 72	72
73	Handwritten entry 73	73
74	Handwritten entry 74	74
75	Handwritten entry 75	75
76	Handwritten entry 76	76
77	Handwritten entry 77	77
78	Handwritten entry 78	78
79	Handwritten entry 79	79
80	Handwritten entry 80	80
81	Handwritten entry 81	81
82	Handwritten entry 82	82
83	Handwritten entry 83	83
84	Handwritten entry 84	84
85	Handwritten entry 85	85
86	Handwritten entry 86	86
87	Handwritten entry 87	87
88	Handwritten entry 88	88
89	Handwritten entry 89	89
90	Handwritten entry 90	90
91	Handwritten entry 91	91
92	Handwritten entry 92	92
93	Handwritten entry 93	93
94	Handwritten entry 94	94
95	Handwritten entry 95	95
96	Handwritten entry 96	96
97	Handwritten entry 97	97
98	Handwritten entry 98	98
99	Handwritten entry 99	99
100	Handwritten entry 100	100

ԳԻՆ 4 ՂՐԻՆԵ
ԱՄԵՐԻԿԱ 20 ՍԵՆՑ

Վաճառման կեդրոնացեղին է «ԿՈՀԱԿ»-ի
խմբագրասունը :

Դիմել՝

استانبول پوسته قوطوسى نومرو ۱۲۵ غوهاق غزنه سته

Rédaction «GOHAG» B. P. Centrale 125, Constantinople

խմբագրասունը .ԿՈՀԱԿ. ի, 125 փոստարկղ, Կ. Պոլիս

Յ. Կ. ՃԱՆԿԻՒԼԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՆ

ZUSNR Գ.

Կ. ՊՈԼԻՍ

Տպարան «ԿՈՀԱԿ»-ի

Պապ Ալի Էպիստոլոմոս Գասեճի, քի 27

1913

11.968-1.9
11951-8